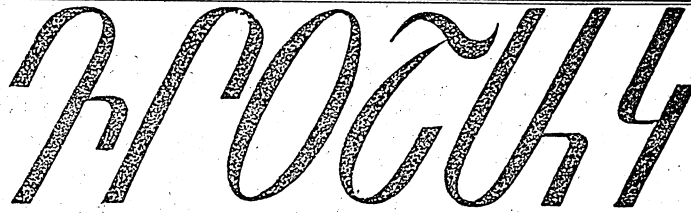

“Droschak”

ORGANE
de la Fédération
Révolut. Arménienne.

Adresse
A. R. F. DROSCHAK
BRASSERIE
Rédaction
GENÈVE (Suisse)

“ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՄԿԱՆ ԴԱՂՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ” ՕՐԳԱՆ

ՆՇԱՆԱԽՐ ԵՒՐՈՊԱՅԻՆՆԵՐՈՒ ԿԱՐԾԻՔԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԻՐԻ ՊՄԱՍԻՆ

Ստորև կը հրատարակենք երկու ահանաւոր Փրանսացիներու՝ պ. պ. Ֆ. դը Պրեսանսէի և Ժ. Ռիշառի նամակները: Պր. Փրանսիս դը Պրեսանսէ արդի Փրանսայի ամէնէն ազդեցիկ հրատարակագիրներէն և հանրային գործիչներէն մէկն է: Մինչև վերջերս «Temps»-ի քաղաքական բաժնի խմբագիրն էր. հիմա պր. Ժօրժ Կլէմանսօյի հետ կը վարէ «Aurore» արմատական թերթը: Գաղափարի անվեհեր մարտիկ մըն է ինքը, ապրած ու ձուռն ծանօթ ազնւագետական և բուրժուա Փրանսայի փողոցները, վերջերս հրատարակաւ անցաւ ընկերվա-րականներուն բանակը: Պր. Պրեսանսէ հայկական դատին յաջողութեան հատուցող և ջերմ համակող մըն է, իր նամակը, որ մեր թանկագին բարեկամին՝ պր. Ամիէլար Զիպրիանիի միջոցով ուղղած է մեզ, աւելորդ կը դարձնէ մեր կողմէն ունէ մեկնաբանութիւն: Պր. Ժէոռ-Ռիշառ, նախկին երեսփոխան, խմբագրապետն է «La Petite République» ծանօթ լրագրին. իր կուսակցութեան ազդեցիկ պետերէն մէկն է, և յայտնի է իբր կատարի կուռղ մը ամէն վեհ դատի համար:

Cher citoyen Cipriani,

Une grave indisposition m'a empêché de vous adresser aussitôt qu'il était convenu les quelques lignes suivantes.

J'aime à croire qu'il est toujours temps pour exprimer la profonde sympathie avec laquelle quiconque en France a l'amour de la liberté et la haine des tyrans, suit les destinées de l'Arménie, cette nation martyre. La diplomatie européenne n'a pas su accomplir les devoirs les plus élémentaires du monde civilisé à l'égard des victimes d'Abdul-Hamid. Elle n'a su, ni châtier l'assassin, ni prévenir le retour des crimes; au moins faire bénéficier les survivants de quelques réformes compensatrices.

A l'heure actuelle, trop de symptômes concordants attestent l'imminence d'un nouveau cataclysm. Les grandes routes de l'Asie sont couvertes de malheureux Arméniens, et ce n'est pas seulement la Turquie, c'est la sainte Russie elle-même qui se conduit à leur égard en marâtre.

L'Arménie, comme tous les peuples, comme toutes les classes, comme tous les individus qui souffrent de l'injustice des temps présents, ne peut mettre son espoir que dans le réveil de la conscience populaire internationale, dans le renouveau des temps héroïques, dans la reprise — cette fois triomphale, puisque consciente — de la Révolution.

C'est à nous d'agiter sans cesse ni trêve l'opinion, pour amener enfin ce jour tant désiré, cette aube de paix, de liberté — mais aussi de vengeance.

FRANCIS DE PRESSENSÉ.

Սիրելի քաղաքացի Զիպրիանի,

Ծանր տկարութիւն մը արգելք եղաւ ինձի, որ մեր համաձայնածին չափ շուտ ձեզի ուղղէիս քանի մը տողերը:

Վը սիրեմ՝ յուսալ թէ ամէն օր ժամանակն է արտայայտելու համար այն խորին համակրանքը որով ամէն մէկը, — որ Փրանսայի մէջ ազատութեան սերն ու բռնակալին դէմ ատելութիւնն ունի, — կը հետևի Հայաստանի, այդ նահատակ ժողովուրդի ճակատագրին: Եւրօպական դիւանագիտութիւնը չկրցաւ կատարել քաղաքակիրթ աշխարհի ամէնէն տարրական պարտաւորութիւնները Արդիւ Համիդի զոհերուն նկատմամբ. չկրցաւ պատժել մարդասպանը, ո՛չ ոճիրներու կրկնումին առջև առնել, ո՛չ ալ գոնէ ջարդէն ազատածներուն, ատոր փոխարէն, քանի մը բարենորոգումներէ բան մը շահել տար:

Բազմաթիւ համընթաց նշաններ կը վկայեն այս պահու թէ նոր մեծաղէտ մը ձուռլուտ է: Ասիոյ մեծ ճամբաները ծածկած են դժբախտ հայերով, և միայն թիւրքիան չէ, այլ և սուրբ Ռուսիան ինքն ալ խորթ մօր մը պէս կը վարւի անոնց հետ: Հայաստանը, — ինչպէս բոլոր ազգերը, ինչպէս բոլոր դասակարգերը, ինչպէս բոլոր անհատները, որոնք կը տառապին արդի ժամանակներու անիրաւութենէն, — իր յոյսը դնելու է միայն միջազգային ժողովրդական գիտակցութեան զարթնումին վրայ, դիւցազնական ժամանակներու նորափոթութեան վրայ, Յեղափոխութեան վերակումին վրայ — որ այս անգամ՝ յաղթական պիտի ըլլայ, գիտակցական ըլլալուն:

Մեզի կը մնայ անդու անդադար յուզել հանրային կարծիքը, բերելու համար վերջապէս այնքան բաղձալի օրը, այդ արշալոյսը խաղաղութեան, ազատութեան, բայց նաև վրէժինգրութեանն ալ:

ՔՐԵՆՍԵ ԴԸ ՊՐԵՍՏԱՆՏԷ

9 juillet 99.

9 յուլիս 99

Citoyens,

Le sort épouvantable des Arméniens ne devrait laisser indifférente aucune nation civilisée. Nous voyons cependant que l'Europe s'associe, par sa complaisante inaction, aux crimes du sultan. Vous n'avez donc à compter que sur vous-mêmes. Agissez et les sympathies sentimentales des peuples, qu'on ne saurait solidariser avec leur gouvernement, deviendront vite militants; vous verrez accourir à vous des énergies révolutionnaires, comme la Grèce, qui ne sut pas, ou ne voulut pas, les mettre utilement en œuvre.

Aidez-vous et la Révolution vous aidera.

Je suis votre dévoué.

GERAULT-RICHARD.

Քաղաքացիներ,

Հայերու զարհուրելի վիճակը ոչ մէկ քաղաքակիրթ ազգ պէտք չէր անտարբեր թողնէր: Կը տեսնենք սակայն թէ Եւրոպան կամակատար անգործութեամբ մը մեղսակիցը կ'ըլլայ սուլթանին ոճիրներուն: Յորտերնիդ ձեր վրայ մենակ դնելու էք ուրեմն: Գործեցէ՛ք և ժողովուրդներու, — որոնք համերաշխ պէտք չէ կարծել իրենց կառավարութիւններուն — զգայնիկ համակրանքները շուտով մարտնչող պիտի դառնան: Դուք պիտի տեսնէք որ յեղափոխական ուժեր պիտի վազեն գան ձեզ մտ, ինչպէս վերջերս Յունաստան, որ սակայն չկրցաւ կամ չուզէր օգտիւ գործածել անոնք:

Դուք ձեզ օգնեցէ՛ք, Յեղափոխութիւնը կ'օգնէ ձեզի:

Ձեր անձուէր

Ժ.Ի.Օ.Ռ.Ի.ՇԱՌ.

ԱՐԲՈՒԱՅԻՆ ՏՐԱՄԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

„Եթէ կարելի լինէր ենթադրել, որ տաժկական վարչութիւնը այսպիսի ծննդածամուժ (1876, սեպտեմբեր) կարող է Եւրոպայի համաձայնութեամբ կամ նրա վաւերացմամբ շարունակել իր օրինական գոյութիւնը: Բուլղարիայում, այդ դէպքում պէտք է յանցանք համարել մարդկային արդարադատութեան ամէն մի բողոք իշխանութիւնը իշարը գործ դնելու դէպքում մի ընդհանուրութիւն ամէնագագնի ընտանեկանութեան դէմ: — Բայց մենք դեռ չենք հասել այդ տեսակ ծայրայեղ ստորացման...“

Վ. ԳԼԱՄՍՏՈՆ

II

Բայց եթէ յեղափոխական շարժումը չի կարող պատճառ համարուել հայկական կոտորածների, նա գուցէ այս կամ այն դէպքում ծառայել է իբր առիթ, իբր պատրուակ այդ կոտորածները սկսելուն: Ինչո՞ւ ուրեմն տալ առիթ կամ պատրուակ, կարող է ասել ընթերցողը, ինչպէս ասում են շատերը և դրանց թւում — թէ և երբեմն շատ ծուռ ու մուռ ձևերով — նոյնիսկ մի քանի հայասեր եւրոպացիներ:

Քննենք հարցը և այս տեսակետից:

Ով սովոր է հասարակական երեւոյթները քիչ շատ կանոնաւոր կերպով ընդհանրացնելու, իհարկէ, դիտէ, թէ որքան ուժեղ է իրերի ընդհանուր հասանքը պատմական առանձին դէպքերի, առանձին անցքերի դէմ: Նա դիտէ, որ տարիներ ու տասնեակ տարիները, որ կարող են նշանակութիւն ունենալ անհատի կեանքում, պատմութեան մեջ մի-մի վայրկեաններ են ընկնում: Նա դիտէ, թէ որքան անիմաստ է անգոխային արամաբանութեան սովորական ընթացքը — ամէն երեւոյթ դատել այն անմիջական սուղաւորութիւնների համեմատ, որ ստանում է անհատը կեանքի այս կամ այն հարածներից: Նա դիտէ, ինչ է նշանակում խօսել «առիթ» կամ «պատրուակ» մասին այնտեղ, ուր կան ներքին, հիմնական պատճառներ:

Ահա այդպէս վերաբերելով կեանքի պատմական երեւոյթներին, մենք մեզ համար միանգամայն պարզ ենք համարում հետևեալ չորս դրուժիւնները:

1. Երբ կան հիմնական պատճառներ ո՛ւնէ երեւոյթի առաջ գալու համար — առանց ակներև «առիթի» էլ երեւոյթը զարգանում է:
2. Երբ չկան հիմնական պատճառներ — նոյնիսկ խոշոր դէպքերն էլ «առիթի» նշանակութիւն չեն ստանում:
3. Երբ կան հիմնական պատճառներ — հարկաւոր դէպքում «առիթ» կամ «պատրուակ» երբեք չեն պակասիլ:
4. Երբ կան հիմնական պատճառներ — դրանց դէմ կուտոյ բոլոր միջոցները ոչ միայն վնասակար չեն կարող լինել, այլ միանգամայն անհրաժեշտ հակակշիռ պիտի համարուեն:

Այս կէտերի համաձայն էլ մենք կը դասաւորենք մեր ասելիքը:

Բոլորիս յայտնի են այն կատարի հալածանքները, որ վերջին տարիները ռուս կառավարութիւնը յարուցել է հայերի դէմ: Մեզ համար այդ ամէնը շատ հասկանալի են այն տեսակետից, որ հայ տարրը վերջին ժամանակներս անտեսապէս և մտաւորապէս ուժեղանում էր Արմիկասում, իսկ ռուսական անընդունակ բիւրոկրատիան եթէ շատ քիչ էր չէր հասկանում, գոնէ այդքանը հասկանում է, որ իր սեփական ուժը պահպանելու հիմնաքարը — հպատակների լուրջութիւնն է: Նոյն տեսակետից մեզ համար միանգամայն պարզ են նաև հրեաների պարբերական ջարդերը հարաւային Ռուսաստանում և մի շարք ուրիշ երեւոյթներ: Բայց հարցնում ենք, ի՞նչ «առիթ» ասեց այդ բոլորին: Ար հրեաները, իբր մի ամբողջութիւն, ամէն բանով հետադարձուում են բացի քաղաքական հարցերից — այդ յայտնի է համայն աշխարհին: Ար հայերը Ռուսաստանում ամէնախոնարհ կերպով հարաւորուում են կառավարութեան բոլոր հարաւորներին — այդ ևս ստույգ է: Ռուսաց կառավարութեան բոլոր խուզարկութիւններն ու ձեռքադրումները, գաղանի հսկողութիւններն ու բազմաթիւ քննութիւնները

երբեք չկարողացան ռուսաց կառավարութեան դէմ ունէ ազդեցութիւն, ունէ գաղտնի գործունէութեան հետքեր գտնել: Կարող է միթէ խօսք լինել սրանից էլ աւելի «խելացութեան», «զգուշութեան», «ըջա-հայեցութեան» մասին: Եւ սակայն հայերին Վովկասում հալածում են, հալածում են անվերջ, ամէնամասնիրտ, ամէնատխար կերպով: Բայց երևակայեցէք, ընթերցող, ինչ կը լինէր, եթէ մէկը մեզնից կովկասեան հայ դպրոցների առաջին փակման միջոցին, այսինքն 1885-ին, չտանելով կառավարութեան բարբարոս կարգադրութեանը՝ վճռէր ռուսահայերի մէջ այդ առթիւ առաջացած ընդհանուր զայրոյթի արտայայտութիւնը լինել և հայոց դպրոցներից մէկի կամ միւսի շէմքին տեղնուտեղը փոէր ռուս պաշտօնեաներից ունէ Կիրիլլովի կամ Պետրովի դիակը... Կարող էք մի վայրկեան անգամ տարակուսել, որ այդ դէպքում հետագայ բոլոր հալածանքների «պատճառ», «առիթ», «պատրուակ» — ինչ կամենում էք — պիտի համարէր այդ դիմադրութեան դէպքը: Եւ ո՞վ գիտէ, կը բաւականանար արդեօք ամբողջային տրամաբանութիւնը միայն Ռուսաստանով, թէ Լօբանովների քաղաքականութեան (հայոց հարցի վերաբերմամբ) սկզբնապատճառն էլ նոյն այդ «սոսկալի» դէպքը պիտի համարէր... Նոյնը, իհարկէ, կը լինէր և հրեաների մէջ, եթէ այնտեղ էլ ունէ հակառակադրական գոյն ունեցող իրողութիւններ տեղի ունենային: Ահա ուրեմն հալածանքների և ջարդերի կենդանի օրինակներ, որոնց համար իջուր կը լինէր ունէ ակներև «առիթ» փնտռել:

Բայց անցնենք Թիւրքիային:

1880 թւի սեպտեմբերի 11-ին Բ. Դրանը ներկայացրած ընդհանուր մի ծանուցագրում վեց պետութիւնները, իմիջի այլոց, պնդում են.

«Հէնց այն նախադասութիւնները, որոնցով Բ. Դուռը իր համար իրաւունք է համարում խօսել հայաբնակ նահանգներում կատարած յանցանքների մասին, ապացուցանում են, որ Դուռը չի ընդունում այն անիշխանութիւնը, որ տիրում է այդ նահանգներում, ոչ էլ իրերի դրութեան լրջութիւնը, որ եթէ շարունակի, հաւանական է, առաջ պիտի բերի քրիստոնէական երիջ ջնջումը այդ լայնատարած նահանգներում»:

Ռուս սպայակոյտի գնդապետ Կարցով Ռուսաց աշխարհագրական ընկերութեան յիշատակարաններում «Քրդեր» վերնագրով իր մի յօդուածի մէջ բերում է հետևեալ փաստը.

«1880 թւին համում տեղի ունեցաւ քիւրդ ցեղապետների մի համադումար (գլխաւոր խորհուրդը իսկապէս կայանում է Շամիլիանում): Ատում են, որ տաճիկները գաղտնի առաջարկեցին նրանց՝ վերջնապէս ոչնչացնել Գիւրդիստանում (°) դեռ մնացած հայերին: Այ մի անկարելի բան չկայ այսպիսի մի առաջարկութեան մէջ, եթէ ինկատի առնենք, որ այն ժամանակ նոր էր հրատարակած հայերին ինքնավարութիւն խոստացող 61-րդ յօդուածը: Չնայելով իրենց ատելութեան և արհամարհանքին դէպի հայերը, քիւրդերը սակայն չընդունեցին այդ առաջարկը, ինչպէս պատմում են, այն պատճառով, որ պետերից մէկը նկատեց. «Երբ մենք ջնջենք հայերին՝ տաճիկները մեզ վրայ կը յարձակեն»:

Փաստը միանգամայն ճիշդ է և իր ժամանակին 900 հայ վանում ընդհանուր ստորագրութեամբ բողոքեցին

կառավարութեան այդ ծրագրի դէմ: Բայց, ինչպէս տեսնում է ընթերցողը, թէ վեց պետութիւնների հաւաքական ծանուցագիրը, որ նախատեսնում էր հայերի ջնջումը առանց սակայն կանգ տոնելու դրա համար հարկաւոր ունէ «առիթի» վրայ, և թէ հայերին ջնջելու ծրագիրը ու դրա գործադրման համարձակ փորձերը տեղի են ունեցել մի այնպիսի ժամանակ, երբ, որքան մեզ յայտնի է, հրապարակի վրայ պոլութիւն չուներ ոչ մի հայկական յեղափոխական կազմակերպութիւն:

Ռւր մնացին ուրեմն յանցապարտ «առիթները»...

Անցնենք մեր վերը բերած չորս դրութիւններից երկրորդին:

Գաղտնիք չէ, որ Թիւրքը ազգաբնակչութիւնը Վովկասում մի օրրան է ամէնասոսկալի աւազակութիւնների, որ Թիւրքը աւազակների անթիւ խմբերը Վովկասում կազմում են երկրորդ կառավարութիւն, որ նրանք երբեք չեն խնայում ռուս ոստիկանութեան ներկայացուցիչներին՝ աջ ու ձախ գնդակահարելով նրանց, և մինչև իսկ փորձեր են արել գերի վերցնելու գաւառապետներ և նոյնիսկ նահանգապետ: Յայտնի է նոյնպէս, որ նոյն ռուս կառավարութիւնը կովկասեան ազգերից Թիւրքերին սիրում է բոլորից աւելի: Չարմանալի չէ: Թիւրքերը երկիրը անիշխանութեան են մատնում, կոտորում են իրենց ետևից գնացող մանր ու մեծ պաշտօնեաներին, ամէն տեղ իրենց հայրենակիցների մօտ գտնում են ապաստան և պաշտպանութիւն, սպառնում են մի գեղեցիկ օր երկիրը թողնել առանց կառավարիչների, բայց և այնպէս ռուսները այսօր հոգեղմալ ջնջութիւն են տածում դէպի Թիւրքերը, փոխանակ... փոխանակ նրանց ջարդելու, ինչպէս պիտի հետևէր ամբողջային սովորական աշխարհայեցողից: Նոյն երևոյթօք տեղի ունէ Տաճկաստանում քրդերի վերաբերմամբ: Շատ տեղ և շատ վաղուց քիւրդ աշխարհները թշնամախան, անկախ դիրք են բռնել տաճիկ կառավարութեան դէմ. բայց այն օրից, երբ վերջինս համոզեց, որ քրդական ցեղերը իրենց ներկայ վիճակում և սեփական ուժերով միայն անկարող են «Թիւրքիստանը վերականգնել, նա ոչ միայն չի հալածում քրդերին, այլ ինչպէս գիտենք, նրանց վրայ է հիմնում հարկաւոր դէպքերում իր ուժը: Ի՞նչ եզրակացութիւն կարող ենք հանել այս երևոյթներից. — այն, որ քանի Թիւրքերն ու քիւրդերը Վովկասում և Տաճկաստանում գտնուում են իրենց պիտեան տնտեսական դրութեան և կատարեալ ազդեցութեան մէջ նրանց ներում են և գետ շատ երկար ժամանակ պիտի ներկին հազար ու մի տեսակ «առիթներ»...

Լորդ Ստրատֆորդ դը Բէզկլիֆը, որ համարում է Տաճկաստանի լաւ բարեկամներից մէկը, իր «Արեւելեան ինդիքը» աշխատութեան մէջ ասում է.

«Տաճկաստանը թող է, մոլեռանդ եւ վատ է կառավարում... Արեւելեան հարցը մի փաստ է, մի իրականութիւն, որ, ճգճուում է անվերջ... Դա մի հրաբուխ է... որի ժայթքումն երբ կը կնքուում են յաճախ, բայց այդ ժայթքումների առիթն էրբ անորոշ են ևւ ազդեցութիւնը աւելի... Միթէ 1860 թւին Սիւրիայում տեղի ունեցած կոտորածը մեզ համար անսպասելի չէ՞ր... Ռուսները արդեօք ունէ լուրջ հաւատարմք, որ չեն

կրկնուելու միեւնոյն սարսափները, միեւնոյն անխուսափելիութիւնը եւ նոյնատեսակ դէպքեր... Տաճկական կայսրութեան արդի դրութիւնը որոշուում է նրա դէպի կատարեալ անդորութիւն տանող բնական ընթացքով... Մենք չգիտենք, արդե՞ք շուտով եւ ո՞ւր կրկին կը ժողովեն անդունդներին նոր կոտորածներ կամ խռովութիւնները»:

«Ժայթքումները կրկնում են յաճախ», «առիթները անորոշ են», «դէպքերը անսպասելի» — ասում է Ստրատֆորդը ու անցնում, որովհետեւ այդ ամէնը բխում է Տաճկաստանի դրութեան «բնական ընթացքից», որովհետեւ երբ մի պետութեան կեանքում գոյութիւն ունեն որոշ հիմնական պայմաններ, նրանք անդառնալի կերպով այսօր թէ վաղը պիտի առաջացնեն նաև իրենց ճակատագրական հետևանքները բոլոր հարկաւոր և ոչ հարկաւոր, բոլոր որոշ և անորոշ «առիթ-պատրւակներով» հանդերձ:

Եւ իրաւ: Մենք արդէն տեսնք, որ սուլթան Աբդուլ Համիդը հայերին կոտորելու ծրագիրը գործադրելու համար ջանքեր էր անում դեռ 1880 թւին, երբ ըստ երևոյթին հայերի կողմից «առիթներ» չէր տրւած: Բայց մի՞թէ, եթէ այդ էլ չգիտենայինք, երբևիցէ տաճիկ կառավարութեան համար պիտի պահասէին «առիթ-պատրւակները»:

1880 թւի մայիսին հիւպատոս Էվէրստ հեռագրում էր անգլիական կառավարութեան.

«Եթէ մի տարի առաջ (1879) չկար ոչ կեանքի, ոչ գոյքի ապահովութիւն, այժմ այդպիսի ապահովութիւն աւելի քիչ է: Եթէ առաջ աղքատութիւն կար, այժմ աւելի է: արդարադատութեան նշող անգամ չկայ, իսկ յանցանքները, կաշառակերութիւնը եւ բռնութիւնները աւելացել են... Ամբողջ ազգաբնակչութիւնը կատարեալ յուսահատութեան մէջ է եւ այժմ աւելի յաճախ, քան առաջ, վրդովիչ փաստերը առաջ են բերում անկարգութիւններ, մինչև անգամ առանց մասնաւոր փոխադարձ համաձայնութեան եւ նախամտ ծրագրի են խեղճ ռայաների կողմից, որոնք համարելով իրենց անտուճակ էին բազմաբարեան բռնութեան ճնշումը»:

Ընթերցողին խնդրում ենք ուշադրութիւն դարձնել այս «առանց փոխադարձ համաձայնութեան և նախամտածութեան» դեռ 1880-ին առաջ եկող «տեղական անկարգութիւնների և խռովութիւնների» վրայ. հրաւիրում ենք նրան ծանօթանալ հիւպատոս Վլէյտօնի մի հեռագրի հետ, ուր նա նկարագրում է մի ինչ որ բինբաշու հարստահարութիւնների պատճառով ծագած այդ տեսակ խռովութիւններից մէկը (Վապոյտ գիրք, 1881). յիշեցնում ենք նրան, որ Տաճկաստանում լապտերներով չպէտք է փնտռել «վրդովեչ փաստեր», առաջարկում ենք մտաբերել 1880-ի Վանի բողոքագիրը. խնդրում ենք ինկատի առնել, որ հայ ժողովուրդը այնքան ստորացած չէր, որ նա միշտ լուրթեամբ տանէր իր դժոխային դրութեան ամբողջ ծանրութիւնը. — ու այս բոլորից յետոյ կրկնում ենք մեր հարցը. մի՞թէ իրաւոր հայկական հալածանքների համար «առիթներ» պիտի պահասէին Հայաստանում, եթէ յեղափոխական կազմակերպութիւնների գործունէութիւնը չլինէր:

Վերջապէս հայկական անօրինակ հալածանքների հա-

մար անպատճառ «առիթներ» որոնողներին կ'առաջարկէինք մի փոքր կանգ առնել նաև ուրիշ կարգի մի շարք երևոյթների վրայ, որոնք՝ հայ ժողովրդի թոյլ ցնցումների դիմաց, դուցէ, աւելի մեծ, աւելի նշանաւոր «առիթներ» համարեն:

Այդպէս՝ հայկական հարցով հետաքրքրուող բոլոր հեղինակները պնդում են, թէ տաճիկ կառավարութիւնը շատ լաւ գիտէր, որ հայ ժողովուրդը ապստամբութեան համար չունի «ոչ փող, ոչ զէնք», և այդ պատճառով հայերի յեղափոխական ձգտումներից նա երբեք երկիւղ չունէր: Հայկական հարցը վտանգաւոր էր Տաճկաստանի համար — ասում են միեւնոյն հեղինակները — այն տեսակէտից, որ խնդրի հետ կապած էր եւրօպական միջամտութիւն — մի հանգամանք, որ միշտ սոսկում է ազդել թիւրքերի վրայ: Եթէ մի րոպէ ընդունենք այդ տեսակէտը, այն ժամանակ պէտք է ընդունենք նաև, որ հայ յեղափոխական ձեռնարկների հետ չեն կարող համեմատել իրենց աւելի գրգռիչ ազդեցութեամբ ոչ 1879 թւին Անգլիայում ծագած ծովային ցոյց անելու միտքը, ոչ մեծ պետութիւնների բազմաթիւ անգամ կրկնած պահանջները, ոչ Սասունի քննիչ յանձնաժողովը, ոչ բարենորոգչական երկրի ծրագիրը և ոչ էլ նոյնիսկ Մեծ Ծերունու շանթող լեզուն, որի ուժը սուլթան Համիդը զգացել էր դեռ 1876 թւից:

Ահա ինչ են ասում այդ կարգի երևոյթների մասին մի քանի հեղինակներ. Գօթթօր Լէպսիւսի գրքում կարդում ենք.

«Հայ աղքատակութեան ջնջման այդ ծրագիրը արդէն տարիներից իվեր պատրաստած էր. Եւ այդ ջնջման գործը կատարելու համար նշանակւած գործիքները խորին լուրթեան մէջ բանում էին, երբ Բ. Գոթթօր հարկադրեցաւ՝ Հայաստանի մէջ ուէֆօրմներ մտցնելու ստիպողական պահանջի պատճառով՝ արագացնել այդ շարժումը: Այն ժամանակ նա որոպի ամբողջ Եւրոպայն իր զէմ ոտքի հանելու վերտանդի տակ՝ մէկ հարւածով բնաջինջ անել հայ ազգը եւ վերջ դնել այդ ատելի քրիստոնէութեան, որ անդադար Եւրօպայի համակրութիւններն էր գրգռում: Զարդերը կատարուեցան մի յայտագրի համաձայն, որի մէջ տեղեւորը, վաչրկեանը, զոհերի ազգութիւնը եւ միջնակեանը անգամ սպանութիւններն ու թալանի եղանակը նախատեսուած էին»:

Նոյն հեղինակը մի ուրիշ տեղ.

«Թիւրք մի բարձր պաշտօնեայ խօսելով հայկական հարցի մասին՝ հետեւեալ կարծիքն է յայտնել. «մի խաբւիք կառավարութեան այն անմիտ տեղեկագրերով, որոնք ճիգ են թափում կոտորածները հայերի վրայ ձգելու: Կառավարութիւնը հայերին պատժելու համար մի նախատեսուած ծրագիր ունէր. սուլթանը զայրացած էր, որ իրեն ստիպում էին ուէֆօրմներ տալու եւ դրա համար ակֆօրմների ծաւղիրը ստորագրելուց յետոյ նա հրաման տուա ջարդել հայերին իր զօրութիւնը ցոյց տալու համար»:

Լսենք և Գիլլօնին.

«Անկողմնակալ դիտողը, որ ծանօթ է Տաճկաստանի եւ նրա բնակիչների սոսկալի դրութեանը... համարձակ պիտի պնդէր, որ հրապարակային ժողովներին մէջ համակրութեան արտայայ-

տուժիչները, որոնց հետևում է կատարել անգործութիւն, ոչ միայն աւելի վատ են, քան իրական օգնութիւնը, այլ և զրականապէս վնասակար են... Աւելի լաւ չէր լինիլ լռէինք բոլորովին Սասունի կոտորածների առթիւ և աչքներս փակէինք մահու սարսափների առջ, քան կատարութեան չափ գրգռէինք տաճկին (քննիչ մասնաժողով ուղարկելով) և յետոյ թողնէինք նրան կատարելապէս ազատ իր չարութիւնը քրիստոնեաների գլխին թափելու)...

Ահա ինչ է ասում և պ. Լաուէրը ամերիկացի միսիոնար Գրինի գրքի յառաջաբանում.

«Իմ համոզմունքն է, որ այդպիսի փոփոխութիւններ (բարեփոխում Տաճկաստանում) ներկայումս կարող են ձևւոք բերել, եթէ քաղաքակիրթ աշխարհում արդէն առաջ եկած հետաքրքրութիւնը արտայայտել խելացի և վճռական գործողութեամբ: Յոյս ուրած այդպիսի գործողութեան վրայ, ես հրատարակում եմ այս փոքրիկ գիրքը: Եթէ իմ յոյսը չարագրանայ, ապա այս գիրքը, — Բիւնչպէս և և տաճկական տիրապետութեան զոհերի օգտին տեղի ունենցող ամբողջ ազիտացիան — միայն աւելի կը սաստիցանի ձնշուումը»:

Տեղը չէ, իհարկէ, այստեղ խօսելու, թէ որքան իրաւացի է Գրինի գրքի հրատարակութիւնը «խելացի և վճռողական գործողութեան» համար աւելի նպաստաւոր հանգամանք նկատել, քան հայ յեղափոխականը կարող էր համարել իր ումբը, որով նա թնդում էր Թիւրքիայի սրտում, փաստերը արդէն կատարել են. գիրքը հրատարակել է, ուումբն էլ պայթել — երկուն էլ «յոյսները դրած քաղաքակիրթ աշխարհի խելացի և վճռական գործողութեան վրայ»... Տեղը չէ նաև քննել թէ ո՞ր չափով արդար է Գրինը «վնասակար» գտնելով Անգլիայի միջամտութեան փորձերը: Մեզ համար հետաքրքիրը այն է, որ հետևելով այդ հեղինակներին, մենք պիտի համարենք սուլթանին գրգռելու մի մի խոշոր «առիթներ» նաև ռեֆորմների ծրագիրը, դեսպանների դիմումները, պարլամենտական հարցապնդումները, Սասունի քննիչ մասնաժողովը, հայոց դատին ներկած բոլոր համակրական միտինգները, հրատարակութիւնները և այլն և այլն: Գուցէ, այդ այդպէս էլ է, — մենք չգիտենք, բայց և այնպէս փաստը սա է, որ մենք դեռ չենք պատահել մի հայի, որ չուզեանար հայկական հարցը միշտ յուզած տեսնել Եւրոպայի մէջ մենք դեռ չենք լսել և ոչ մի ձայն, որ ուղղած լինէր մեր անբախտ ժողովրդի վիճակին արձագանգ տւող ունէ քայլի դէմ, որ անշահանդրաբար արել են օտարները: Եւ ո՞ւմ բերանը կը բացւէր այդպիսի մի դատապարտութեան համար: Սակայն տեսնում էք, որ շատ յարգելի անձնաւորութիւնների կարծիքով, այդ բոլորը նոյնպէս կարող էր «առիթ» ծառայել... Այո, ընթացող, երբ կան հիմնական պատճառներ, խնդրի հետ կապւած ամէն մի երևոյթ ինքնըստինքեան «առիթ» կամ «պատրւակ» կարող է համարել և դրանով չէ, որ չափուում է երևոյթի նշանակութիւնը:

Դա լոկ մեր տեսակէտը չէ, այլ պատմական մի ճշմարտութիւն, որի վերջնական պարզաբանութեանը կը նւիրենք մեր երրորդ — վերջին յօդւածը:

ԳՈՐԳԷՆԻ ԵՒ ՈՐ ԽՍՐԻՆ ՆԱՐԱՏԱԿՈՒՄԸ
ԵՂԵՐԱԿԱՆ ԿՈՒՒ ՄԸ ՏՐՈՆԻԻ ՄԵՋ

(ՆԱՄԱԿ ՈՂՐՇԷՆ)

Ապրիլ 24-ին (հ. տ.) Մուշէն քաջած հեռագիր մը կը հաղորդէր տեղիս կուսակալին թէ Դաշնակցութեան Տրօնի գործիչներէն Գուրգէնը եօթը ընկերներով կը գտնուէր Մուշէն երեք ժամ հեռաւորութեամբ Տրօնը գիւղը:

Կուսակալը սաստիկ կը յուզուի. յեղափոխական շարժման յարաձուն զարգացումը այնքան մտատանջութիւն սկսած էր արդէն պատճառել կառավարական շրջանակներուն, որ դեռ այդ օրերն իսկ Մուշէն Բաղէշ կանչւած էր յայտնի ցեղապետ Տալիպ էֆէնտին — անդամ Իտարէի ժողովին — այդ առթիւ խորհրդակցութիւններ կատարելու համար: Եւ յանկարծ «լանֆէդայիները» այդքան մօտ Մուշին. վախն ու ուրախութիւնը փոխնիփոխ կը յաջորդեն: Կուսակալ Մէճիդ պէյ, հեռագիրն ստանալուն պէս, կը հրամայէ Տալիպ էֆէնտինի և հեծելազօրքի հրամանատար Բզգէթ պէյին որ անյապաղ փութան 50 հեծեալ զինուորներով Տրօնը պաշարեն ու Ֆէդայիները ողջ-ողջ բռնեն: Այնքան մեծ էր սարսափը, որ կուսակալը այդքանով ալ չի շատանար և կիրակի առտու կը հեռագրէ Մուշի կառավարչին որ 500 զինուոր ևս օգնութեան հարցնէ Տրօնը. իսկ Տալիպ էֆէնտին ճամբան պատահած բոլոր քիւրդ աշիրաթներուն կը պատւիրէ որ չուշանան իր ետևէն Տրօնքի վրայ քայլելու:

Երկու հազարի արդէն հասած այդ բազմութիւնը հաղիւ սիրտ կ'ընէ վերջապէս վճայ տալ յանկարծ Տրօնքին, ապրիլ 25-ին, կիրակի, կէս օրին...

Իսկոյն կանչել կուտան. գիւղին ռէսը Սլօն և նեղը կը լծեն զինքը:

— Զանֆէդայի կայ հոս. Բաղէշէն ուղղակի եկած ենք. ցոյց տուր անոնց պահած տեղը, թէ ոչ հիմա գիւղը կը վառենք...

Սլօն կը պատասխանէ թէ այդպիսի մարդիկ չկան գիւղը. թէ սուտ է այդ լուրը և վերջապէս ինքը տեղեկութիւն չունի: Զինուորներուն հրաման կը տրուի այն ատեն գիւղացիները չարչարել. ասոնցմէ մէկը ճարտաստ մարագ մը մատնանիջ կ'ընէ:

Արդարև հոն էին լանֆէդայիները, ութը հօգի, որոնք մարագի մէջ կը հանդստանային: Զօրքը անմիջապէս կը շրջապատէ մարագը, և կը սկսի պատնէշներ շինել շուրջը: Տղայք կը տեսնեն որ մատնւած էին:

Տրօնքի մօտը լեռ չկայ իսկ օր ցերեկով թշնամիներու այդ ահագին բազմութիւնը ձեռքբել անհնելու մտպին մտածել ալ կարելի չէր: Ուստի Ֆէդայիները կը խորհին մինչև մութը դիմադրեն ու գիշերանց գուրս ելնեն:

Կուրը սկսելէ առաջ թիւրքերը ամբողջ ժամ մը կը փորձեն համոզել մեր ընկերները որ անձնատուր լինին: Ֆէդայիի դիակներ ունենալը փորձով գիտէին թէ որքան սուղ նստած էր միշտ իրենց. իսկ ողջ Ֆէդայիներ բռնել տանել, չլուած յաղթանակը պիտի լինէր...

Ապարդիւն. ջանքեր. կ'որոտան վերջապէս հրացան-

ները, և գնդակները տարափի պէս կըսկսին տեղալ մարագի վրան:

Երկու կէտէ միայն մերիները կարող էին կուրի մարագի դուռն ու երկիքը. դռն բացւածքի ուղղութեամբ ոչ քիւրդ համարձակած էր կանգնել, ոչ ալ զինուոր. պարզ է որ երգիքէն ալ մեծ բան մը կարելի չէր ընել. ուստի տղայքը կ'որոշեն մարագին ետեւը ծակ մը բանան: Այդպէս ալ կ'ընեն, ծակը բանալուն պէս, առաջին անգամ աչքերնուն կ'իյնայ Տալիս Էֆէնտին, որ դիմացը, տանիքի մը վրայ նստած, կուրը կը դիտէր. մէկ գնդակով մը կը սասկեցնեն վար կը գլորեն: Այդ միջոցին իրարու ետեւէ կըսպաննեն չորս զինուոր և չորս քիւրդ, նաև հարիւրապետ մը, Հասան պէյ, որ հեծելազօրքի հրամանատարին աներձագն էր:

Ֆէդայիներուն դեռ մնաս մը հասած չէր:

Տալիս Էֆէնտիի և հարիւրապետի մահը վճատում կը ձգէ պաշարողներուն սիրտը. իրիկուն ժամը տասն և մէկն էր արդէն (ըստ տաճկաց), և հրամանատարը կը տեսնէ որ մէկ-երկու ժամէն երբ մութը պատէ, ալ անկարելի պիտի լինի ֆէդայիներու հետ գլուխ ելլել. ուստի իրենց սովորական հնարքը միտ բերելով, հրաման կ'ընէ որ մարագը կրակի տան: Անմիջապէս երկու արկը նաւթ կը բերեն կը սրկեն մարագի վրան ու կը վառեն: Ծուխն ու բոցը կը լեցի մարագը, ալ անկարելի էր հոն երկար մնալ: Նախ չորս հոգի մեկանց դուրս կը նետուին մարագի դուռով, բայց չորսն ալ տեղն ու տեղը գնդակահար կըսպաննուին. թշնամիները ամէնքն ալ իրենց հրացաններն ուղղած էին մարագի դուռը, սպասելով դուրս ելլողներուն: Ներսը մնացողները չկարանեցան պահ մը իսկ. երկու հոգի ալ դուրս թռան — Խուրշուտն ու Տիգրանը — և թէև երեք հոգի գետին տապալեցին, բայց քանի մը քայլ չորած՝ ինկան իրենք ալ: Անոնց ետեւէն իսկոյն դուրս ելաւ Գուրգէնը և անընդհատ սկսաւ հրացան պարպել իր շուրջը. պահ մը շփոթ ինկաւ պաշարող բազմութեան մէջ, և Գուրգէնը կըցաւ կէս ժամայ ձամբայ կտրել դէպի դաշտը. այն ատեն հեծեալներ սկսան հետապնդել իր ետեւէն. բայց Գուրգէնի շեշտակի հարուածները ետ կը կեցնէին անոնք: Թէև բազմութիւն վերքեր ստացած, բայց դեռ անընկճելի էր իր կորովը. քիչ մըն ալ դիմադրութիւն, և մութը վրայ հասնելուն, թերևս ճողպտէր ու իր հետքը կորսնցնէր, բայց այդ պահուն նկատեց որ փամփուռները հատած էին... Տեսաւ քանց որ մահն անխուսափելի էր. չկորսնցուց իր պողարիւնը, բարձրացաւ քարի մը վրայ, զարկաւ փշոց հրացանին բլթակը — որպէս զի թշնամին գէթ չկարենայ իր հրացանէն օգուտիլ — և հրացանի կոթին կոթնած, անխուռ սպասեց մահուան... Թշնամիները՝ տեսնելով որ Գուրգէնը տեղէն չի շարժիր, հետզհետէ մօտ եկան, քանի մը հրացան ալ պարպեցին վրան... ինկաւ Գուրգէնը անկենդան: Այն ատեն միայն զինուորներն ու քիւրդերը աճապարեցին իրենց քաջութիւնը ցոյց տալու. դաշոյն, թուր ու սուր չմնաց, որով չճակճկէին նահատակին անշունչ դիակը. տասնէն աւելի գնդակ միայն գլխուն զարկած էին...

Այդպէս մեռան այդ եօթը քաջերը. ութերորդը աւելի եղբրական վախճան մը ունեցաւ. դեռ մարագին մէջ արդէն վերք ստացած ըլլալուն, չկըցաւ դուրս ելլել և ծխամահ եղաւ հոն:

Թշնամիի կողմէն ինկան իդարէի անդամ Տալիս Էֆէնտին, միլազիմ Հասան պէյ, 2 զինուոր և 9 քիւրդ: Կան բազմութիւ վիրաւորներ:

Հետեւեալ օրը եօթը քաջերու դիակները քաղաք բերին, սուրբելու համար թէ իրաւ անոնց մէջն էր Գուրգէնը:

Մէկ գերեզմանի մէջ ամփոփեցին եօթին ալ մարմինները: Ութերորդը, որ մարագի մէջ մեռած էր, այնտեղ ալ թաղեցաւ:

ՏԵՂԱՅԱԿԱՆ ԱՐԻՒՆԱՆԵՂ ԸՆԴՀԱՐՈՒՄՆԵՐ

ԽԱՆՍԱՍՐԻՆ ԴԱՂՐ-ԴԱՂ

(ՆԱՄԱԳ ՎԱՆԵՆ)

28 յունիս 1899

Անօրինակ ու կատաղի կուր մը տեղի ունեցած է վերջերս բուռ մը ֆէդայիներու և թշնամիին միջև:

Զինակիր խումբ մը, 18 հոգի, Խանասորի մօտ յանկարծ կը հանդիպի հանրածանօթ Շարաֆ պէյի գունդին:

Ահն ու սարսափը կը տիրէ իսկոյն քիւրդերուն. մոռցած չեն դեռ 1897-ի ահաւոր պարտութիւնը նոյն դաշտին վրայ. և Շարաֆը վախէն, անմիջապէս հեռագրել կուտայ Վան ֆէդայիներու երևալը և փութով օգնութիւն կը խնդրէ:

Վան օրբան զօրք ու պաշկոպօղը կայ ձամբայ կը հանւի, աւելի քան 500 հոգի, թնդանօթներ ալ հետեւնին:

Ֆէդայիները կը դիմադրեն ու կը կուրին անօրինակ քաջութեամբ, անընդհատ երեք օր ու զիշեր, և կը կտրեն կ'անցնին Խանասորէն մինչև Պաղը-դաղ:

Թշնամին ատկէ անդին կը կորսնցնէ անոնց հետքերը, Գերիները երեք ընկեր միայն զոհ կուտան՝ Ափօ (°) Կարօ, Սիսօն:

Թշնամին ահագին կորուստ ունեցած է. Շարաֆի գունդէն 60, Դապաղ խանի մարդերէն 18, և բազմութիւ վիրաւորներ: Կուրը եղական էր իր տեսակին մէջ: Փոքրութիւ խումբին յաղթական հեռացումը և վաշտ մը զինուորներու ձեռնունայն դարձը ծանր տպաւորութիւն թողեց կառավարութեան վրայ. իր հնհնուքը կ'աւելնայ անով, որ չգիտէ թէ ուր անհետացան հայ քաջերը: Մանրամասնութիւնները յաջորդով:

Թ Ղ Թ Ա Կ Յ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

ՆԱՄԱԿ Կ. ԴՕԼՍԵՆ

19/31 յուլիս 1899

Խուլ տրտունջներ: — Օրինակելի ժողով մը. — Իրատէ մը. — Սպասնացող վտանգը. — Պատրիարքնիս կը բողոքէ:

Բունակալի ձիրաններուն մէջ հեծող հասարակութիւն մը չի կրնար պարզօրէն բողոքել. անոր յաւիտենական բաժինն է կամ խուլ տրտունջը կամ դաւադրութիւնը:

Պօլսի Հայերուս զգացած զըւանքը դէպի Օրմանեան՝ ամէնուն յայտնի է: Քիչ մը զգայուն հայ մը չկայ որ նոզկանք չզգայ այդ ճարպակոյտին համար:

Բայց ինչ ալ թագնած ըլլայ մեր սրտերուն մէջ՝ մենք պարտաւոր ենք լռել, ծածկել մեր զգացածը կամ՝ ամէնէն ծայրայեղը՝ յայտնել իբր խուլ բողոք մը, իբր անձայն տրտունջ մը:

Օրմանեանին խիստ յաճախ զգացուցեր ենք ու կըզգացնենք մեր ներքին բողոքը: «Փայտը որ վերցնես՝ գող կատուն կ'իմանայ» կ'ըսէ առածը: Օրմանեան խիստ աղէկ կը հասկնայ մեր դժգոհութիւնը, մեր ներքին բողոքը, որ բաւական սպառնական ձև մըն է առեր: Բայց ան «ոչ մարդոցմէ կ'ակնածի, ոչ Աստուծոմէ կ'երկնչի»...

*

Տրտունջ, բողոք և տեսակ մը լուռ սպառնալիքները խիստ շատցան: Ատոնց ազդեցութեան տակ մեր «զօրաւորները» ստիպւեցան ժողով մը գումարել և որոշել որ Բ. Դրան դիմեն՝ պահանջելով կամ աղերս սեւելով շատ մը առկախ մնացած խնդիրներու վերջնական լուծումը:

Հազիւ այս որոշումը տւեր էին, Օրմանեանի ցանած սերմերուն արդիւնքը երևաց: Ինք ամէն բանի համար կը վազէ պալատ. իր ժողովականներն ալ իրմէ օրինակ առած են: Երեսփոխաններէն մին իսկոյն կը թռչի պալատ և կ'իմացնէ նոր դիմումին մտադրութիւնը, քանի մը «քերթւածներ» ալ իրմէն վրադիր ընելով:

Պալատէն ետքէր մը կուգայ՝ «մենք իմացեր ենք, կ'ըսէ, որ դուք բողոքագիր մը կը պատրաստէք առկախ խնդիրներուն համար. ատոր մէկ օրինակը Դուռը պիտի խրկէք եղեր, մէկալը դեսպանական մարմին: Ատանկ բան մ'ընէք, որովհետև քանի մը օրէն այդ խնդիրները լուծելու համար կայսերական իրատէ մը պիտի ելայ»: Եւ պատրիարք ու ժողովական՝ գլուխին խոնարհած, կը լռեն ու կը ծալեն իրենց որոշումը... Ահա ժողովին արդիւնքը...

*

Օրեր անցան. երկար սպասելէն ետքը երևցաւ խոստացեալ իրատէն: «Սարը երկնց և... և մուկ ծնաւ»... Անհամբեր սպասած իրատէն Յ կէտ կը պարունակէ. ա) Մուշի և Արմաշի վանքերու վրայ դրւած հարկերու բարձումը. բ) Վիլիկիոյ կաթողիկոսական դժբախտ խնդրին իբր թէ լուծումը և գ) բանտարկեալներու գործերուն վերաքննութիւնը:

Առաջին կէտը չնչին է և ուշադրութեան անարժան: Վիլիկիոյ կաթողիկոսութեան խնդրի մասին խիստ շատ է գրւած: Անոր յաջող լուծման միակ արգելքը ինք Օրմանեանն էր, որ կ'ուզէր իր ճարպոտ անձին մէջ միացնել «պատրիարք Վ. Պօլսոյ և կաթողիկոս Տանն Վիլիկիոյ» տիտղոսները, նախանձելով Ազարեանի փառքին:

Ներկայ իրատէն այդ հարցը կը լուծէ. կը թողարտէ նոր ընտրութիւն մը կատարել... Հարկաւ բեկանելով՝ նախկին օրինական ընտրութիւնը, Օրմանեան զգաց, որ իրեն պիտի չյաջողի այդ տիտղոսին իւրացումը, իր արգելքները ետ առաւ...

Ուրեմն այս երկու կէտերն ալ մեծ արժէք մը չունին: Կը մնայ երրորդ կէտը՝ բանտարկեալներու վերաքննութիւնը, որով իբր թէ անմեղները ազատ պիտի արձակուին:

Այս կէտին համար ալ տեղիս ուստիկանութիւնը

ամիսէ մը իվեր ետանդուն պատրաստութիւններ կը տեսնէ: Հայերու նոր որս մըն է սկսւեր. «վայ, դուն դպրոցին քովէն անցար», կ'ըսեն մէկու մը ու բանտը կը նետեն. «վայ, դուն վարժապետին հետ խօսեցար. վայ, դուն դործ չունիս. դուն ծուռ նայեցար, դուն ալ շիտակ»... և այլ հազարաւոր անմիտ պատճառներով պատահած հայ երիտասարդը բանտը կը նետեն: Ոչ քննութիւն կայ, ոչ հարց ու փորձ: Անհետեանք խուզարկութիւններ, ապարդիւն խստութիւններ որքան ուզես: Եւ այս ամէնը կ'ըլլայ իբր նախապատրաստութիւն վեհափառ սուլթանին մեծահոգութեան նոր ապացոյց մը տայու համար: Օգոստոս 17/29-ին, իր արիւնոտ գահակալութեան տարեդարձին, հայ բանտարկեալներուն «ընդհանուր ներում» պիտի շնորհուի... Մէկ հարւածով երկու որս. հայոց թէ փաթրիկին աղերսանքին լած կ'ըլլայ, թէ սուլթանական հայրախնամ գութը աշխարհին ցոյց տւած...

*

Ուստիկանական խստութիւնները կը կրկնապատկւին. Սուլթանին համար զարհուրելի օրերը կը մօտենան: Կատաղած գազանը իր բոլոր ճիգը կը թափէ, որ նոր բան մը տեղի չունենայ: 1897-ի ահաւոր փորձերէն ետքը տեղիս լրտեսական մարմինին վրայ աւելցուցին 2,000 հոգի ևս. այժմ ալ որոշած է լրտեսներու վոճմակին վրայ 1,000 հոգի ևս աւելցնել: Եթէ ասանկ շարունակուի, քիչ ատենէն անշուշտ պիտի հասնինք «ընդհանուր լրտեսութեան» վիճակին: Ուրիշ պետութիւններ ընդհանուր զինուորագրութիւն կ'ընեն, արտաքին թշնամիներէն իրենց դիրքը պաշտպանելու համար, Թուրքիան ընդհանուր լրտեսագրութեան կ'ընէ իր ներքին թշնամիներուն դէմ կուելու...

*

Այդչափ լրտեսները բաւական չէին, լրտեսութեան նման նոր բան մըն ալ կուգայ վրան աւելնալու... ու ան ալ մեր պատրիարքին կողմէն:

Անցեալները սրտացաւ պատրիարքնիս կ'երթայ Բ. Դուռը բանտարկեալի մը ազատման համար միջնորդելու:

Փակագծի մէջ ըսենք թէ օրհնեալ սովորութիւն մըն ալ ունի Օրմանեան. «Ամէն աշխատութիւն պիտի վարձատրուի» - սկզբունքը իր մէջ խիստ արմատացած է: Անանկ մանր միջնորդութիւններ անգամ առանց վարձի չ'ընել: Ստոյգ է՝ ինքը անձամբ դրամ չ'առնել, բայց իր ազգականներէն մին կը նստի երես առ երես սակարկութեան... դրամը կանխիկ կ'առնէ և ապա Օրմանեան կը միջնորդէ... Իրողութիւններ չեն պակսիր:

Անցնինք մեր պատմութեան: Օրմանեան այդ բանտարկեալին համար ետանդուն կերպով միջնորդած ատեն՝ բարձր կը պօռայ. «Չարմանք բան է. Շէֆիկ պէյ ասանկ անմեղները կը բանտարկէ, իսկ յեղափոխականները վզը-վզը կը մտնան կ'ելլեն՝ բան մը չի կրնար ընել»: Այդ ատեն Շէֆիկ պէյ քովի սենեակը կը գտնուի ու կը լսէ Օրմանեանին խօսքերը: «Եթէ հայոց փաթրիկն է ատ լսողը, կը գոչէ, Շէֆիկ բարկացած ուրեմն ինքն ալ անոնցմէ է և կը ձանձնայ անոնք. թող ցուցնէ՛ ձերբակալեմ»:

Թերևս Օրմանեան առանց մեծ խղճահարութեան մատնէր յեղափոխականները, եթէ կարող ըլլար...

ՎՈՎՎԱՍԵԱՆ ԽԱՐԻԿՆԵՐ

ՀՆՆՆՆՆՆՆՆ ՆԱՄԱՆ

Պետերբուրգ, 14 յունիս

Լօնդօնից մի հայ բարեկամ գրում է ինձ հետևեալ տողերը.

«Այսօր կարգացի անգլիական «Morning Leader» լրագրի մէջ հետևեալ լուրը. «Ռուսաց կառավարութիւնը մտադիր է մօտ ժամանակներս խլել հայոց եկեղեցիներէ կալածքները և իրեն սեփականացնել»: Կարգացի և սոսկացի Միթէ՞ ճիշդ է...»

— Տարաբախտաբար ճիշդ է, պիտի պատասխանեմ ես, թէ և լաւ գիտեմ որ այդ դառն պատասխանը անկարագրելի սոսկում պիտի պատճառի ոչ միայն իմ նամակագիր բարեկամին, այլ և այն հազարաւոր հայերին, որոնք ողբում են հայութեան գլխին ամէն կողմից թափուող քաղաքական հարածները, միշտ միևնոյն հարցը տալով. «Ե՞րբ պէտք է այս բոլորին վերջ տրի»: . . .»

Այդ «վերջը» գուշակել չեմ կարող, բայց «սկզբի» մասին ահա մի քանի մանրամասներ:

Իսկապէս նոր բան չէ այդ հարցի սկիզբը, որ ծանօթ է «եկեղեցական կալածքներ խլելու» դժբախտ անունով: Առաջին անգամ՝ ռուսաց կառավարութիւնը այդ հարցը յարուցեց դեռ Գեորգ կաթողիկոսի օրով, թէ և շատ փոքրիկ ձևով: Տեղի ունեցան գրագրութիւններ, բայց խնդիրը առաջ չգնաց: Ապա՝ սրանից աւելի քան 10 տարի առաջ, 80-ական թվականներին, երբ տեղի ունեցաւ հայոց դպրոցների առաջին փակումը, այդ հարցը որոշակի ձևով կրկին յարուցեց Պետերբուրգի մէջ բայց, քաղաքական մի քանի պատճառներով, նորից յետաձգեց աւելի «յարմար ժամանակի»: Եւ երևի այժմ «յարմար ժամանակ» են համարում... Դա յարուցում է ամէն անգամ, երբ Պետերբուրգում կամ Թիֆլիզում՝ կովկասեան նախկին փոխարքայի պալատի մէջ կազմած «վարչական բարձր ատեաններում» արձարձում է հայերին «լուծելու» խնդիրը: Ռուսացման սիրահարների կարծիքով, հայոց եկեղեցին մի զօրեղ պատանդան է, որի վրայ յենում է կովկասեան հայ տարրի ինքնուրոյնութիւնը, և հետևաբար, երբ հարկաւոր է հարած տալ այդ ինքնուրոյնութեանը, պէտք է հանել նրա տակից պատանդանը — հայոց եկեղեցին: Սակայն, որովհետև դաւանութեան ազատութիւնը ռուսաց օրէնսդրութեան հիմնական կէտերից մէկն է կազմում և որովհետև այդ «մեռած օրէնքով» օրթօօրօք-Ռուսաստանը շատ է պարծենում Եւրոպայի առաջ ուստի անհեռատեսութիւն են համարում ուղղակի դաւանական-կրօնական խնդիրը յարուցանել այլ դրա փոխարէն յարուցում է այն հարցը, որ ես վերևը անւանեցի «եկեղեցական կալածքների խլումը»:

Եկեղեցական կալածքներ խլելով ռուսաց կառավարութիւնը յոյս ունի հասնել նոյն նպատակին, այն է՝ ջլատել հայ-լուսաւորչական եկեղեցու ուժը: Ի՞նչպէս: Ահա: Կովկասեան վարչութեան կարծիքով հայոց հոգևորականութիւնը կազմում է մի ահագին ուժ, ժողովուրդի վրայ ներգործող մի հսկայական տարր, գլխա-

ւորապէս շնորհիւ այն հանգամանքի, որ հայոց եկեղեցին ունի անասման կալածքներ, որոնցից կղերը ստանում է մեծամեծ եկամուտներ, անբաւ հարստութիւն, և շնորհիւ այդ հարստութեան՝ ապահովում իր անկախ, ինքնուրոյն դիրքը: Հոգևորականութիւնը այդ անկախ և ինքնուրոյն դիրքից զրկելու համար, — մտածում է Ալեքսանդր III-ի սիստեմով ստեղծած կառավարութիւնը, — պէտք է խլել նրանից նրա ձեռքում եղած հարստութիւնը կամ, աւելի ճիշդն ասած, այն կալածքները, որոնք հայոց եկեղեցիներին մատակարարում են հարստութիւն: Խլելով այդ հարստութիւնը — շարունակում են պնդել Պետերբուրգի Գետերնիկները — մենք կը խլենք հայ կղերից նրա անկախութիւնը, կը դարձնենք նրան մեզանից կախած մի մարմին, որին այն ժամանակ հեշտ կը լինի թելադրել այն, ինչ ցանկանում ենք... Դա է գաղտնիքը. . .»

Բայց մի «գաղտնիք», որ, ինչպէս և ուրիշ շատ «պետական գաղտնիքներ» Ռուսաստանում, ոչ միայն ոչինչ հիմք չունի, այլ ուղղակի արժանի է ընդունելու հեղուկութեամբ և ժպիտով այն բոլոր մարդկանց կողմից, որոնք քիչ շատ ծանօթ են հարցին:

Ես ասում եմ «հեղուկութեամբ և ժպիտով», որովհետև ամբողջ հայութեան մէջ այսօր ոչ մի տարր այնքան թոյլ և կենսազուրկ չէ, որքան հայ լուսաւորչական կղերը, որ ոչ միայն ահագին ազդեցութիւն չունի հայ ժողովուրդի վրայ, ինչպէս երևակայում է իր նշանաւոր «բօկլարդի» մէջ իշխան Գօլիցին, այլ և բացարձակապէս դադարել է ո՛ւրեք դեր կատարելուց: Նոյն այն բօկլարդի մէջ, որ Գօլիցինը ներկայացրեց «Նիկոլայ II-ին 1898 թվին, այն կարծիքն է յայտնում, որ «հայ կղերի իդէալն է միակ և միացեալ Հայաստան», աւելացնելով որ «կղերը հայկական շարժման դուրսն է անցել»: Դա լոկ սխալանք չէ, այլ աշկարայ սուտ: Եւ նենգամիտ սուտ, որովհետև ինչքան և բոլորս վատ կարծիք ունենանք Գօլիցինի և նրա թելադրիչների մտաւոր ընդունակութիւնների մասին, բայց և այնպէս չենք կարող համոզել, որ նրանք-այնքան կոյր և տկարամիտ են, որ չեն տեսնում թէ հայոց հոգևորականութիւնը շատ վաղուց արդէն դադարել է այն դերը կատարելուց, որ նրան վերագրում է հայատեաց քաղաքականութիւնը: Հէնց այս-րոպէիս հայոց մամուլը, ոչ միայն Վովկասում, ուր նա անցնում է ռուսաց ցենզուրայի ձեռքով, այլ և Կ. Պոլսում, Եւրոպայում, Ամերիկայում. — մի խօսքով աշխարհիս բոլոր ծայրերում, ուր հնչում է հայ խօսքը, — մի գանգատ միայն ունի, այն, որ հայ կղերը տգէտ է, անգործ, պորտաբոյժ, անընդունակ դարմանելու ժողովուրդի վշտերը, անկարող ըմբռնելու նրա իղձերը. . . Ամբողջ Թիւրքահայաստանը կրօնափոխ է լինում, քրիստոնեայ-հայը դառնում է մահմեդական, մինչև իսկ հայոց կրօնական գլխաւոր հիմնարկութեան՝ Իջմիածնի շուրջը լուսաւորչական հային դարձնում են օրթօօրօք, կաթօլիկ, բողոքական. հայ կղերը շնորհք եռանդ չունի դիմադրելու իր «հօտի» սպառման, իսկ Պետերբուրգի քաղաքագէտները դանաղան «բօկլարդների» շնորհիւ «սխտ միջոցներ» են ձեռք առնում, յայտարարելով որ այդ նոյն կղերը պարագլուխ է հայկական շարժման և մինչև իսկ նախապատրաստող Մեծ-Հայաստանի ամբողջական վերականգման. . .»

Տեղն է բացագանչելու բանաստեղծի հետ՝

„Պրա կեսը, կեսի կեսը“...

Եթէ այդքան պարզ է հարցը և հայ կղերը չէ նպատակակէտը՝ ապա ինչի՞ մէջ է «գարտնիքը», — երևի կը հարցնի իւրաքարչիւրը իմ ընթերցողներին: Ահա այստեղ է, որ «ապուշ է կտրուում» սառը լոգիկան, անցնելով դէպի սև-սև մոգերի աշխարհը: Եւ ինչ կասկածներ, էնչ հրեշաւոր ենթադրութիւններ ասէք, որ չեն ծագում այժմ՝ ամէն մի հայի գլխում այդպիսի «քարդ հարցերի» դիմաց: Ինչ ասէք, որ չի ստեղծում վախեցած երևակայութիւնը:

«Ռուսաց կառավարութեան նպատակն է — ասում են շատ հայեր — միացնել լուսաւորչական եկեղեցին ռուսաց եկեղեցու հետ. և այդ նպատակին հասնելու համար է, որ նա ուզում է քիչ-քիչ խլել հայոց եկեղեցական կալածքները, որպէսզի մի քանի ժամանակից յետոյ, երբ ինքը եկեղեցին այլևս միջոց չունենայ ապահովելու հոգևորականներին, կառավարութիւնը ինքը յանձն առնի պահել — ինչպէս այդ անում է ռուսաց հոգևորականների հետ — հայոց եկեղեցու պաշտօնեաներին՝ ուժիկ վճարելով գանձարանից. դա հնարաւորութիւն կըտայ կառավարութեանը՝ իր ձեռքի մէջ պահելու հայոց հոգևորականութիւնը, իսկ դրանից յետոյ այլևս դժար չի լինիլ իրագործելու երկու եկեղեցիների միացման հարցը»...

Ինչպէս տեսնում էք, մի նենգամիտ ծրագիր է և այնքան հրեշաւոր, որ կարող էք նոյն իսկ անհաւատալի նկատել: Անհաւատալի, այո: Բայց տարաբխտաբար, շատ անհաւատալի ծրագրեր կան, որոնք բռնապետութեան շնորհիւ՝ այս դժբախտ երկրում քիչ-քիչ անցնում են «քաղաքական անհրաժեշտ միջոցների» շարքը, որից յետոյ սկսում են հռչակաւոր «պօլեցիական» միջոցները՝ «բարձրագոյն» բառի տակ սքրագործած կարգադրութիւնները իրագործելու համար... Եւ ահա այդ երևոյթի շնորհիւ կասկածոտ, ամէն բռնութիւն սպասող ժողովրդական երևակայութիւնը շարունակում է ստեղծել նորանոր լուրեր. թէ հայոց կաթողիկոսի գահը Էջմիածնից պէտք է փոխեն Պետերբուրգ, թէ այլևս կաթողիկոսական ընտրութիւն չպիտի լինի, այլ լոկ կայսեր կողմից կը նշանակւի մի մետրապօլիտ, թէ միւսոնը այլևս չպիտի օծւի Իջման տեղում, այլ՝ Նէփայի փոքրում...

Եւ այն, և այն, և այն...

Անվերջ են այս տեսակ լուրերը և անթիւ: Նրանց մեծ մասը, այո, ձիշդ չէ, բայց հիասթափած հասարակութիւնը, կրկնում եմ, շարունակում է ստեղծագործել մէկը միւսի յետևից, քանի որ նրանք շատ դէպքերում լոգիկաբար բխում են կառավարութեան անտեղի կարգադրութիւններից, և մանաւանդ որ կառավարութիւնը ոչ մի նշանով, ոչ մի խօսքով և ոչ մի զգուշական միջոցով չի աշխատում ջրել այդ տեսակ լուրերն ու ենթադրութիւնները, թէև նրանց գոյութեան մասին իր անթիւ ազէնաների միջոցով քաջ տեղեկութիւն ունի...

Ես կողմնակից չեմ այդ տեսակ գրգռիչ լուրերի տարածելուն և սրտի խորքից ատում եմ այն բոլոր առիթները, որոնք թշնամութիւն են սերմանում մի պետութեան մէջ. ապրող ազգերի շրջանում, բայց չեմ կարող լուել և չաւելացնել, որ եթէ զանազան Գօլի-

ցիները հայատեաց քաղաքականութիւնը չվերանայ Կովկասից, — մօտիկ ապագայում կ'ունենանք նորանոր հարցեր, ինչպէս օրինակ եկեղեցական կալածքների խլման հարցն է, և դեռ էլի ուրիշները: Չպէտք է մոռանալ, որ հայոց դպրոցների փակողի և դպրոցական կալածքները յափշտակողի համար բոլորովին դժար բան չէ խլել նաև հայոց եկեղեցիների կալածքները, իհարկէ միշտ յանուն մեզ ծանօթ «ռուսացման»... Միամտութիւն է կարծել, թէ Ֆինլանդական ինքնավարութիւնը ոչնչացնող պետական մարդիկ՝ կը դժարանան իրագործել այդ միտքը, թէև լաւ գիտեն, որ հայոց եկեղեցական կալածքները անվիճելի սեփականութիւն են՝ ներագործած կտակներով, օրէնքով կայսերական հրովարտակներով կամ եկեղեցական անձեռնմխելի յիշատակարաններով: Հայոց դպրոցական կալածքների դէմ գործ դրած վայրենի ապօրինութիւնները թոյլ չեն տալիս այդպիսի «բարեմիա» ենթադրութիւններ անել: Հեղեղը ձանապարհ չի ձանաչում, իսկ բռնապետութիւնը՝ արդարութիւն...

— Ուրեմն՝ ի՞նչ պիտի անել
→ Մտածեցէք...

Ի. ԱԿՆՈՒՆԻ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԸ ԿՐԷՏԷ

Յայտնի է թէ վերջին ամիսներս Պօլսի ռուսական դեսպանը վերստին յուզած էր Կովկաս ապաստանած հայ փախչողականներուն դարձի ներքեր: Յունիս ամսու երկրորդ կեսին սակայն յանկարծ իմացեցաւ թէ սուլթանը առաջարկած էր ռուս կառավարութեան հայ զաղթականները փոխադրել Կրէտէ, եւ յանձնառու ալ եղած էր այդ փոխադրութեան եւ անոնց Կրէտէի մէջ տեղադրման անթիւ ըլլալից ծախքներ ալ հոգալ... Խուրիքը ծանրակշիռ էր, ուստի Դաշնակցութեան Կամքը ներկայացնող Մարմինը յունիս 25-ին ստորու բերած բողոքն ուղղեց Կրէտէի ենամակալ պետութիւններէն երեքին: Եւրօպական մամուլը արծազանգ տուաւ այդ գրութեան. բազմաթիւ թերթեր հրատարակեցին անոր ամփոփումը:

Վսեմութիւն,

Ձեր վսեմութիւնը տեղեկ ըլլալու է թէ օսմանեան կառավարութիւնը կ'առաջարկէ Կրէտէ գաղթեցնել այն 40,000 հայերը, որոնք 1895-ի ջարդերու ատեն ապաստանած էին ռուսական հողը:

Վատարելապէս անգիտակ ճնշ թէ Ձեր կառավարութիւնը ի՞նչ դիրք պիտի հաճի բռնել Բերլինի դաշնագրութեան տառը բռնաբարող այս պատահականութեան հանդէպ. դաշնագրութիւն մը, որ կը պայմանագրէր Թիւրքիոյ հայ բնակչութիւնը պաշտպանել իր բնակչութեան սահմաններուն մէջ իսկ ուստի կը համարձակինք Ձեր վսեմութեան բարեհաճ ուշադրութեանը յանձնել քանի մը դիտորդութիւններ, որը կը թելադրէ մեզ օսմանեան այդ չարաշուք ծրագիրը:

Ձերք ուզեր կանգ առնել խորհրդածելու թէ քանի անիրաւ է միջոց մը, որ կը յաւակնի բռնադատել այդ 40,000 դժբախտները, իրենց կամքին հակառակ թողնելու քսան անգամ դարևոր իրենց երգերը և գաղթելու երկիր մը, որուն առաւելութիւնները շատուշատ վիճելի են:

Ինչ որ վերջին աստիճան կարևորութիւն ունի այս պահուստ, այն է որ խնդիրն այդ լուծումը, — եթէ դժբախտաբար մեծ պետութիւններու կողմէն ընդունելու ըլլայ, — վերջնական սրբագործումը պիտի ըլլար այն գարշելի քաղաքականութեան, որով կը ներշնչուի սուլթանը բնաջինջ ընելու համար հայերը, ամէն հնարքներով իր ասիական նահանգներու բովանդակ տարածութեան մէջ:

Գաղտնիք մը չէ այսօր թէ օսմանեան կառավարութիւնը ջարդերու սխտէմէն ձեռք քաշեց միայն հայկական խնդիրը շատ աւելի նւազ վտանգիչ բայց աւելի ապահով եղանակով մը թաղելու համար. քիւրդերն ու թիւրքերը, կառավարութեան զրգամաք, աւելի քան երբեք կը նկրտին հայերուն տեղը բռնել, ստիպելով որ իրենց տուններն ու գոյքերը թողնեն ու փախչին:

Անօգուտ կը համարինք պնդել այս կէտին վրայ. հիւպատոսական տեղեկագրերը, իմիջե այրոց, ո՛չ մէկ տարակոյս չեն թողներ այդ մասին:

Չեր ձեռնութեան լուսամտի ուշագրութեան մասնանիշ ընելով այն աղետալի հետեանքները որ այդ չարագուշակ տնօրինութիւնը չպիտի ուշանար ունենալու Թիւրքիոյ բովանդակ հայ բնակչութեան համար, կը սիրենք յուսալ թէ Չեր կառավարութիւնը պիտի չուզենայ սուլթանին մեղսակիցն ըլլալ Թիւրքիոյ հայերու ջրնջման գործին մէջ, և պիտի հաճի պարագաներուն պատշաճ միջոցներ ձեռք առնել, վիժել տալու համար սուլթանին խորհուրդը և ապահովելու միանգամայն որ այդ 40,000 դժբախտները վերադառնան իրենց հայրենիքը և վերստանան քիւրդերու ու թիւրքերու կողմէն յափշտակած իրենց գոյքերը:

ԵՐԿՈՒ ԽՕՄԲ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՆ ԱՌԹԻՒ

Հասարակութիւնը գիտէ արդէն թէ ինչ ապարդիւն փորձեր ըրաւ Ապրիլ Համիդ, Տատեանի միջոցով, Գաշնակցութեան հետ բանակցիլ կարենալու նպատակով:

Թիւրք քաղաքականութիւնը քիչ-միջ ձանցող և կացութեան ալ իրազեկ մէկու մը համար լոյսի պէս ակներև էր սակայն, թէ ինչ էր սուլթանին փնտռածը: Եթէ սուլթանը իր ապակս փափագէր — ուրիշ խնդիր է թէ պիտի կրնար — իր հայ հպատակներուն հետ հաշտութեամբ մը վերջ դնել մեր շարժումին, և եւրօպական միջամտութեան մը առաջն առնել — պէտք չունէր այդ բանակցութիւններու կորանքին ենթարկելու իր անձը: Այդ քայլն ինքնին արդէն կապացուցանէր թէ Մարդասպանը պատիպատ հնար մը կ'որոնէր խոյս տալու պահանջուած գոհացումը ազգին տալէ: «Հաշտութիւնը» շանքարողը իբր դիւանափետական զէնք գործածելով սուլթանը կը յուսար մէկ քարով երկու թռչուն որսալ յեղափոխութեան սպառնալիքը հեռացնել մէկու երկրորդ եւրօպայի բերանը գոցել այդ «բանակցութիւններով», եթէ երբեք սա իր խոշոր ձայնը բարձրացնել խորհէր իր «քրիստոնեայ եղբայրներու» օգտին:

Երկու կարգի իրողութիւններ — որ առաջ կը բերենք ստորև — յստակօրէն ցոյց կուտան արդարև թէ որքան հետամուտ է Համիդը «հաշտութիւն» լեզբներուն

պահանջներու, բայց այնքան քիչ ալ հաւատք ունի անոր յաջողութեանը, որ մէկէ աւելի «ձեռնարկուներու» յանձնած է անոր իրագործումը:

*

Գաշնակցութեան մօտ սուլթանին կողմէն խրկած երրորդ պատերազմը՝ Տրդատ պէյ, հաղիւ ամիս մը կար որ ժընէվ եկած էր, երբ «Դրօշակ»-ի խմբագրութիւնը, հետեւեալ նամակը կը ստանար Լօզանէն, իրեն ծանօթ անձէ մը.

18 Նոյեմբեր 1898

Յարգելի Խմբագրութիւն,

Երէկ, Պոլսէն եկած մի անձնաւորութիւն, զոր արդէն կը ճանչնամ, ինձ հետ խօսակցութիւն մ'ունեցաւ մասնաւորապէս ազգային խնդիրներու վրայ: Ինձ բացաւ իր մտածումները, իր բողոքները, թրքահայուն վիճակին մէջ բարեփոխում յառաջ բերելու եւ անոր ճշմարիտ պահանջներուն աստիճանաբար բայց լիովին գոհացումին համար ամէնէն հաստատուն հիմարէն մին դնելու մասին խորհած միջոցներուն վրայ: Ինձ ըրաւ մի կարգ կարեւոր յայտնութիւններ, ըլլայ պետական կամ յեղափոխական: Արդէն ուրիշ յեղափոխական կուսակցութեան մ'ըրած է նոյն յայտնութիւնները եւ առած է անոր հաւանութիւնը: Մի և նոյն նպատակին համար երէկ երեկոյ անմիջապէս մեկնեցաւ Մարսիլիա: Չեր կարեւորութեան մեծութիւնը դարձով արդէն, խիստ կը փափագի իր մտածումները ու յայտնութիւնները Ձեզ ալ հաղորդել եւ ստանալ Ձեր կարծիքը կամ հաւանութիւնը: Քաջալեւրական պատասխան մը չստանալէ առաջ չուզեցի ժընէվ գալ այլ և ալ ինչ առումն երոյ, իմ միջոցով կը խնդրէ Ձեզմէ հասկնալ թէ կը հաճի՞ք ուղղած ատեն Ձեզմէ մին զրկել իբրև ներկայացուցիչ կամ իբրև տեղեկաբեր այստեղ Լօզան, իմ սենեակս, այս գործին համար:

«Անծանօթ» առաքելութեամբ, «անծանօթ» պարն մը, Պոլսէն նոր եկած, կ'ուզէր Խմբագրութեան ներկայացուցչի մը հետ տեսնուի, բայց «այլ և այլ նկատումներով» ոչ թէ ժընէվ, այլ անկէ քանի մը ժամ հեռու գտնուող Լօզանի մէջ:

Խմբագրութիւնը մերժեց այդպիսի պայմաններու մէջ տեսակցութիւն մը և հրաւիրեց «Անծանօթ» ժընէվ գալ: Չայն ձուն չելաւ: Երեք ամիս ետքը միայն առեղծածը լուծեցաւ, երբ Լօզանի նոյն միջոցը անձը փետուար 26-ին Խմբագրութեան կը հաղորդէր հետեւեալ անզուգական նամակը, — որ «Անծանօթ» ուղղած էր իրեն Պարիզէն, — պարտ ու պատշաճը տնօրինել խնդրելով:

18 փետուար 1898

Բարիս

Երկար եղաւ որ քեզ չ'եմ գրած. կսպասէի ձեռնամուխ ըլլալ երբ ինքզինքս ուժով զդայի իմ գործերէք գործոյս մէջ: Այլ ևս մօտեցած է ակնկալած ժամանակս: Իցէ թէ կարենայի օգտակար լինել այնքան ազգիս, որքան կը փափաքիմք:

Մեծ է արդարեւ ազգին վէրքերն, և մեծ հարկ եղած դարմաններն:

Ի Պոլս նախանձու անձինք ինձ նկատմամբ այլ բնոյ այլոյ զրոյցներ կը տարածեն եղեր: Գիտեմ աղբիւրն այդ ամէն չար լրոյց սեւ հողիներ, միայն իւրեանոց շահն գիտեն «հողալ, ու, հետեւաբար էրբ անկեղծ մէկը կ'ելլայ կը գտնէ վերջապէս միջոցն հաշտեցնելու ազգին և կառավարութեան շահուցն, չարակա-

մութեամբ միայն, իւրեանց օգնութեան կը կոչեն սուսն ու մուրրը, եւ անխղճօրէն կը նկրտին անուանարկել այնպիսի մէկը որ պատրաստ է գոհել նոյն խկ իւր կեանքն, գոհելէ վերջն իւր անձնական շահերն Ես անկեղծ եմ իմ գործոյս մէջ, եւ պատրաստ միշտ ապացուցանելոյ թէ կրթէք խաբելոյ նպատակ չ'ունիմ: Արդ, կը խնդրեմ գրեցէք Իրոշակի խմբագրութեան, պիտի դամ տեսակցիլ իւրեանց հետ, այլ յատալ քան զգալն իմ անդ թող ինձ նկատմամբ աննպաստ գաղափար չը շինեն: Ես նոյա հետ պիտի նստիմ եւ խորհրդակցիմ ի դործ դնել տալոյ համար այն միջոցներն որովք միայն կարելի կը լինի, ազգային շահերն հաշտեցնել կառավարական շահուն հետ Ես մինչ ցարդ դրկուած պաշտօնէից նման նոցա խորհուրդ պիտի չըտամ. իմ ձեռքս իւրեանց ձեռաց մէջ դնելով ազգին եւ երկրին օգտին վերայ պիտի բանակցիմ:

Դեռ իմ գնալուստս փոքր ինչ պիտի ուշանայ, շատ ուրախ պիտի լինիմ՝ եթէ հոս ունին մէկը, ինձ ցոյց տան, որպէսզի նմա հետ այժմէն կարենամ կարծեաց փոխանակութիւն ունենալ:

Կուսակցութիւնք յեղափոխականք, որ հոս են, հարկ եղածէն աւելի պատրաստ են գրոշակեանց ինձ նկատմամբ նպատատար վկայութիւններ տալոյ: Կը խնդրեմ ուրեմն, որ իւրք ալ ձեր անձնական երաշխաւորութիւնն չը գնանայ: Մէկ անգամի տեսակցութիւնն իւրեանց ներկայացուցիլն հետ բաւական է ինձ զայն համոզելոյ իմ անկեղծութեանս մասին:

Ըսպատելով ձեր պատասխանին վաղընդփոխ Մնամ Ձեզ անձուէր բարեկամ,
(Ստորագրած) Գ. ՊՈՆՆՊՈՆՆ

«Անծանօթը» Գէորդ Պիւլպիւլեանն էր ուրեմն... անբաժան մտերիմն ու արբանեակը Պերայի կառավարիչ Էնվէր պէյին, Պոլսի կոտորածը վարողներէն մէկուն: Այն թշուառականը, որ 1896-էն իվեր: Ղալաթա Սէրայի մէջ բուն դրած, «ազգին վերջերուն դարձանները» որոնեղու դիմակին տակ, կը լրտեսէր յեղափոխական շարժումը Էնվէրի հաշիւն: Նոյն այդ պաշտօնով էր որ Էնվէր պէյ զինքը Եւրօպա կը ձամբէր 1897 մարտ 24-ին: Պիւլպիւլեան կասկածելի տեսակցութիւններ կ'ունենար այն ատեն, Սօֆիա, «Երիտասարդ թիւրքերու» հետ: Տարի մը ետքն ալ 1898 փետրուար 20-ին, Պարիզի մեր կօմիտէն թուուցիկով կը կը նշաւակէր այդ տխուր արարածին Պարիզի մէջ ըրած շահատակութիւնները: Գող սիրտը դող. ինչպէս ալ շուտ հազար կտոր կ'ըլլար արդարանալու. «պատրաստ է միշտ ապացուցանելոյ թէ երբէք խաբելոյ նպատակ չ'ունի»:

Ախալ դուռ զարկած էր: Խմբագրութիւնը, իբր ամէն պատասխան, հետեւեալ երկտողը զետեղեց «Գրօշակ»-ի 1898 մարտ 31 համարին մէջ:

Իրօշակի նախորդ համարին մէջ սուլած Իաշնակցութեան Պարիզի կօմիտէի շրջաբերականէն ծանօթ քաջագործ Պիւլպիւլեան անուն մարդուլը, տեսակցութեան մը համար, անուղղակի կերպով Իրօշակի խմբագրութեան պիտու ընելու յանդիմութիւնն ու նկատ էր:

Խմբագրութիւնս պատասխանելու ժամավաճառութիւնը թանկ դնանաւելով, պարոնը իր ճակատապիսի ձգելոյ:

Պիւլպիւլեանի միջադեպէն ետք գաւը հիսա վերջադեպին:

Ինչպէս գիտեմք, յարաբերութիւնները խլեցեցան մարտ 11-ին Ղայրիկեանը աննպաստ էր սուլթանին համար:

Երկու ամիս ետք Լահէ պիտի գումարէր Խաղաղութեան համաժողովը: Իրաւ է, սուլթանը հաւաստիք ունէր թէ ներքին խնդիրներ չպիտի յուզին հոն, բայց ամէն պատահականութեան դէմ պատրաստ գտնելու ուզեց: Գիտենք արդէն որ Տատեանի միջոցով ապարդիւն փորձեր ըրաւ յարաբերութիւնները վերսկսելու համար: Ճիշդ նոյն միջոցին Համիդը նոր նենգութիւն մը բանեցուց. Վիեննայի Correspondenz-Bureau-ի Պօլսի թղթակցին միջոցով հեռագիր հեռագրի վրայ քաշել տաւ եւրօպական թերթերուն՝ աւետելու համար թէ այդ բանակցութիւնները յաջող վախճան մը ունեցած էին և հայկական խնդիրը ինքնին լուծուելու վրայ էր:

Առաջին հեռագիրը մայիս 1-ին էր:

«Ժընէվի կօմիտէին երեք անդամները Պօլս ժամանած են կառավարութեան հետ վիճարանելու հայոց վիճակը բարելաւելու համար ձեռք առնելիք միջոցներու մասին: Խորհրդակցութիւններն սկսած են Արթիւն փաշայի եւ Պէրայի կառավարչին Էնվէր պէյին հետ: Լուր կը պարտի թէ հայ պատերազմները յանձնառու եղած են որ կօմիտէն հանդարտ պահելու ջանան»:

Խմբագրութիւնն փութաց հրատարակել հետեւեալ հերքումը, որ Wolff-ի հեռագրական գործակալութիւնը մայիս 4-ին փոխադրեց նախորդ լուրը տպող բոլոր թերթերուն:

«Իրօշակ»-ի խմբագրութիւնը արտօնած է իսպառ անհիմն յայտարարելու այդ լուրը, անոր համար որ Իաշնակցութեան ո՛չ մէկ անդամը ներդրութիւն չէ կրած այդ կարգի գործի մը համար տեղէն շարժելուն:

Եւ դեռ վերջերս մարտ 11-ին էր, որ Իաշնակցութիւնը սուլթանի կառավարութեան իմացնել տաւ, որ պարզապէս կը մերժէր անոր հետ մտնել այն բանակցութեան, որուն նախաձեռնութիւնը սուլթանին բացորոշ հրամանով ստացած էր նոյն ինքն Սրթիւն փաշան, Թիւրքիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան խորհրդակալներ:

Այդ մերժումին շարժառիթները շուտով կը հրապարակին:

Այդ հերքումը զինաթափ չըրաւ պալատը: Մայիս 10-ին Correspondenz-Bureau-ի Պօլսի գործակալութիւնը երկրորդ աւելի եղջերաւոր սուտ մը հրապարակ նետեց:

«Այն յանձնաժողովը որ պիտի խորհրդակցի Պարիզի կօմիտէին եւ Ժընէվի երկու կօմիտէներու (°) պատերազմներուն հետ հայոց վիճակը բարւոյնեցու համար ձեռք առնելիք միջոցներու մասին, կը կազմեն ներքին գործոց նախարար Մէմուռէ փաշա, արտաքին գործոց նախարարութեան խորհրդական Արթիւն փաշա, թիւֆէքճի պաշի Ահմէտ ճէլալէդդին փաշա, Պէրայի կառավարիչ Էնվէր պէյ, միջնորդ Տրաւտ պէյ, եւ փաստաբան Գրիգոր էֆէնտի Պիւլպիւլեան: Պատերազմները, որոնք հաշտարար առաջնութիւն մը ունին կատարելիք մէկ կողմէն կառավարութեան, միւս կողմէն հայ կօմիտէներուն հանդէպ, տակաւին չեն հասած: Ամէն երաշխաւորութիւնս արտած է Պօլսի մէջ անոնց ապստ ընալուութեան համար, եւ անոնց դալու մասին բանակցութիւնները վերսկսած են»:

Նոյն օրն իսկ «Գրօշակ»-ի խմբագրութիւնը երկրորդ հերքում մը հեռագրեց ուղղակի Frankfurter Zeitung-ի եւ Temps-ի խմբագրութիւններուն: Երկրորդը լռեց իսկ առաջինը այդ հեռագիրը հրատարակեց իր մայիս 12-ի իրիկան համարին մէջ, Թիւրքիոյ բաժնին տակ:

„Դրոշակ“-ի խմբագրութիւնը պաշտօն ունի բա-
յարձակ եւ մեկին կերպով հերքել
Correspondenz-Bureau-ի 10 մայիս տեղեկութիւնները,
որոնց նայելով ժընէվի հայ կոմիտէին պատուիրակ-
ները կը պատրաստուին եղեր Պօլիս երթալ թիւրք
կառավարութեան նստ բանակցելու եւ թէ իր անոնց
գալու մասին բանակցութիւնները վերսկսած են:

Ատոնք նենգութիւններն են միայն երազդին, որ
Լահէի խորհրդատուովին նախընթաց օրը կը ճգնի մու-
րել Եւրօպայի հանրային կարծիքը, հաւատացնել ջանա-
լով անոր թէ հայկական խնդիրը կարգադրելու վրայ
է իր եւ հայ յեղափոխական կուսակցութեան միջեւ:

Չորս օր ետքը, Correspondenz-Bureau-ի Պօլիսի
գործակալութիւնը հարկահարեցաւ վերջապէս իր 16
մայիս նոր հեռագրին մէջ խոստովանել թէ այդ բանակցու-
թիւնները «բացասական հետեանքի հասած էին» և
թէ սուլթանը ԱՏմէդ ձէլաբէգիին փաշան պիտի խրկէ
եղեր Եւրօպա բանակցութիւններ վերսկսելու համար հայ
կոմիտէներու հետ: Հեռագիրը կ'աւելցնէր թէ սուլթանը
հաղորդել տւեր է պատրիարքին թէ ինքը շատ բաներ
պիտի ընէ հայոց վիճակը բարւոյնելու համար... (”)

Այսպէս վերջացաւ «բանակցութիւններու» կատա-
կերգութիւնը, այնպիսին այնպէս, ինչպէս կը գուշակէր
թէ պիտի վերջանար: Եթէ, խնդիրը գաղտնիք մը չու-
նէր յեղափոխականին և ընդհանրապէս խորհող մարդուն
համար, նոյնը ճշմարիտ չէր սակայն ամէնուն համար:
Բանակցութիւնները առիթ մը կ'ուտային անոնց աչքերը
բանալու: Վարդ մը մարդիկ — եւրօպացի թէ հայ —
ապուշութիւնն ունին կարծելու թէ յեղափոխականը
արեւստի սիրուն համար արիւն թափող մըն է, պէտք
էր ցոյց տալ այդ մարդոց թէ յեղափոխականը իր
արիւնը իբր միջոց միայն ընտրած էր իր եղբայրա-
կիցներուն արիւնը կանգնեցնելու նպատակին համար:
պէտք էր ցոյց տալ որ եթէ հայ յեղափոխականը
գիմած է այդ ծայրագոյն միջոցին՝ արիւնին, անոր
համար չէր որ չէր ուղեւեր երթայ «խաղաղ և
օրինական» ըսած ճամբով: այլ անոր համար որ ու-
րիշներէն շատ և շատ աւելի կը տեսնէր
իրերու այնպիսի կարգ մը հաստատուած տեսնելու, երբ
կարելի ըլլար ապրել ու գործել «խաղաղ ու օրինա-
կան» ճամբով:

Նոր առիթ մը կը ներկայանար հասկցնելու որ
«թիւրքմացութիւններու» հետեանք մը չէ հայկական
արիւններդութիւնը: Եւ եթէ զանազան Մաղաք և Արթին
փաշաներուն ներքի է որ մնան իրենց «համոզումնե-
րուն» մէջ — «գիրքի և շահու» վրայ հիմնուած «համո-
զումներ» — բայց սիրտ ունեցող ամէն մէկ հայուն հա-
մար ժամանակ է վերջապէս հասկնալու թէ դահճին
և իր զոհին միջև մէկ յարաբերութիւն կրնայ գոյու-
թիւն ունենալ — Կ Ռ Ի Ե Ը միայն:

Թ Ե Ր Թ Օ Ն

Է Լ Մ Ի Ա Ղ Օ Թ Ի Ր

Թ... գիւղից հիւսիս մի ժայռ է ցցւած, բարձր,
այլանդակ, ոչ ոք չի բարձրանում նրա անձոռնի, հպարտ
կատարը. միայն գիշատիչ թռչուններն են պատառոտում
այնտեղ իրենց արիւնոտ որը կամ հանգիստ առնում

երկար թռիչքից յետոյ, և անդադրում, թափա-
ռական քամին է դալիս այնտեղ փնտտելու իր մի կո-
րուստը, որ երբեք չի ունեցել և կարծես զայրացած՝ ժայռի
յամառ, դարաւոր ամրութիւնից՝ մերթ զայրոյթից մուռ-
չալով և մերթ լալագին՝ հեռու է փախչում, գնում է
մայր եթերին պատմելու իր ցաւը, որ ոչ սկիզբ ունի
և ոչ վախճան: Այս ժայռի մէջքին յենւած են մի շարք
այլ բլուրներ, մի շարք այլ ժայռեր, որոնք կարծես
խօսքերը մէկ արած՝ յետեից հրում հրհրում են ա-
ռաջին ժայռին, որ շարժեն, տեղահան անեն: Սակայն
անհոգ է առաջին ժայռը, և որպէս մի հսկայ, որ իր
մեծ ուժի գիտակցութիւնն ունի, մէջքը դէմ է աւել
ամէնքի թափին և անսպառ համբերութեամբ պահում
է նրանց անվերջ, յաւիտեան: Կարծես նա գիտէ, որ
առանց իրեն հազարաւոր ժայռեր մէկ մէկի վրայ դէպի
վար, դէպի Թ... գիւղը կը թափւեն և շեղակոյտերի
տակ կը ծածկեն բոլոր բնակիչներին, որոնք նրա ուժի
վրայ վստահացած հաստատուել են նրա ստորոտում:
Կարծախ է ճայթում նրա կատարին, շանթի բոցերն են
լիզում: գլուխը, կարկուտն է թափում, անձրևը ողո-
ղում, խստաշունչ ձմրանը ահեղ փոթորիկն է անհաս-
կանալի կատաղութեամբ աշխատում շարժել, դլորել
նրան,—բոլորն էլ իզուր... Ցարինները գլորում են առ-
րինների յետեից և ժայռն այնտեղ է միշտ — անխախտ,
անսասան, սևացած, մուսլ անձոռնի դիրքով, որպէս
ծեր հսկայ, որ մէջքին գրած ահագին բեռի ծանրու-
թիւնից միայն նօթերն է կախել, յօնքերը կիտել: Չոգ
ամբանը, երբ կենդանիներն ու մարդիկ սօթից խեղդ-
ւում են, երբ զով քամիները կարծես խոռոված փա-
խուստ են տալիս խանձած երկրից և արևը վերից իր
կիզիչ շողերով կրակ է մաղում ամէն կողմ, ժայռի
ստորոտում խիստ ախորժելի սուտեր է լինում: Այստեղ
շատ մօտ է տէր Սարգսի տունն ու իր կալը, ծերունի
քահանան ժայռի սուտերում սիրում է հանգիստ առ-
նել կալում էրան անելուց յետոյ: Յաճախ այդ ժամե-
րին հաւաքւում են այստեղ ունն ու միւս գիւղացի-
ները և խօսում իրենց աշխատանքներից, իրենց ցաւե-
րից, հոգսերից: Թ... գիւղն այցելող բէգերն ու շէյ-
խերը իրենց խուլամներով և տաճիկ պաշտօնեաները
իրենց զափթիկներով ամառ ժամանակ այս ժայռի զով
սուտերում են հանգիստ առնում և հիւրասիրում: Նրանց
ձիերն էլ այնտեղ տեղ ունեն ժայռի մէջ, ով գիտէ
ե՞րբ և ո՞ւմ ձեռքով փորած են կանթեր, որոնցից կա-
պում են ձիերը: Ցարինների ընթացքում ինչէր է տե-
սել և լսել այս ժայռը, և սակայն լուռ է...

Գարձեալ ամառ էր, դարձեալ շոգ-կրակ, բայց կա-
լերում կենդանութիւն չէր երևում և ժայռի ստորո-
տում ոչ ոք չէր: Գիւղի փողոցներում էլ մարդ չէր ե-
րևում. այդ օրը գիւղացիք ամէնքն էլ եկեղեցում էին:
Ժամաւորները մեծ ու փոքր, մարդ ու կին շօջապատել
էին երկու նաշեր և տէր Սարգսը թաղման կարգն էր
կատարում: Վեց ամիս առաջ էր ընդամենը, որ Մուրօս
ու Նալօն բանտ տարւեցան, և այժմ նրանց բանտից
դուրս բերեցին մեռած: Ասում էին, որ հիւանդացել
են ու մեռել: Բայց ինչու էին բանտ տարել, այդ մարդ
չիմացաւ, ոչ զոհերը և ոչ նրանց հարևանները: Մար-
դիկ չհետաքրքրեցին նրանց վիճակով, ամբողջ գիւ-
ղում միայն թաթուշն էր, տէր Սարգսի տղան, որ կրնա-
նեց իր ձակատը, կրծոտեց իր շթուները, մի փոքր

դէս ու դէն ընկաւ, և միայն այսքան, ինչպէս ցանցում բռնւած թռչուն, որ թռչկոտում է, ելք է փնտռում և իր ճիգերի անզօրութիւնը տեսնելով, հանդարտուում, լռում: Դեռ փոքր հասակից գիւղացիք նրան «նադինջ» Թաթուլ կոչեցին, որովհետև գիւղում կատարւած յաճախակի անարդարութիւնները զայրացնում էին Թաթուլին, և երբ մէկին թակում էին և կամ բանտարկոււմ, երբ կողոպտում էին կամ անպատիւ անում, Թաթուլը կրճոտում էր շրթունքները, և մտայլում... Թաթուլը գիտէր, որ մի բան պէտք է անել, որ այդպէս չի կարելի, բայց թէ ի՞նչ, այդ էր, որ նա դեռ չգիտէր:

Այսօր այդ «ինչը» կարծես նրա համար լուծոււմ էր. նա մտայլ էր, մտադրաղ և յափշտակւած: Նա կրճոտում էր շրթունքները և մոռանում էր նոյն իսկ ժամանակին խնկարկել, բուրվառը շարժել: Նա նայում էր մեռելների դէմքերին մի այնպիսի յամառ ուշադրութեամբ, որ կարծես թէ իր ճակատագիրն էր կարգում այնտեղ: Նա միայն և Մուրօյի դէմքերը նման չէին ոչ մի մեռելի դէմքի. սրանց արտայայտութիւնը անօրինակ էր, անհասկանալի, բայց բազմախորհուրդ: Թաթուլն աշխատում էր հասկանալ այդ արտայայտութիւնը, աշխատում էր խորը թափանցել ընդմիջտ բաց մնացած նրանց աչքերի մէջ: Թաթուլի համար դրանք երկու դէմքեր չէին, այլ երկու խորհրդաւոր հանելուկներ, որ նա լուծել էր աշխատում... Ահա թէ ինչու նայում էր և մոռանում խնկարկել: Նրան թւում էր, որ Մուրօն և Նափօն փչել են իրենց վերջին շունչը առանց ասել կարողանալու ինչ որ զարմանալի բաներ, որ միմիայն իրենք գիտէին և որ կ'ուզէին ասել նրան Թաթուլին, ասել Թ... գիւղին, ասել նոյնիսկ ամբողջ աշխարհին: Երկու դէմքերն էլ կարծես թէ մի երկու ժամի կեանք էին խնդրում, որ խօսեն, դուրս թափեն սրտերի թոյնը, պատրաստ այնուհետև հազար մահով մեռնելու: Թաթուլը չէր ուզում, որ այդ գաղտնիքը գերեզման իջնի, ծածկի յաւիտեան. նա շարունակում էր նայել, նայել... Մի ըստ էն նրան թւաց նոյնիսկ, որ Նափօյի շրթունքները շարժեցին, որ նա բաներ շշնջաց. Թաթուլը տեսաւ մինչև անգամ, որ մեռելի գլուխը շարժեց, բարձրացաւ, սրտի սաստիկ տրոփիւնով մոռացած և իր բուրվառը, և յուզարկաւորների բազմութիւնը, նա խորին յուզմունքով առաջացաւ, մի փոքր կուացաւ դէպի մեռելը, որպէսզի լաւ լսի մեռելի զարհուրելի պատմութիւնը, բայց հէնց այդ ըստ էն հայրը զայրացած գոչեց.

— Թաթուլ, ի՞նչ է պատահել քեզ, բուրվառը:
 Նա յետ յետ քաշեց մեռելների դէմքերն անշարժ էին, գլուխներն իրենց տեղերում. նա շարժեց բուրվառը, բայց բոլորովին հակառակ կողմը: Այս բանը ևս առաւել ապշեցրեց ամենքին: Տէրտէրը վերջին աւետարանն էր կարդում և մեռելների հակառակ կողմն անցաւ: Թաթուլը գոհ եղաւ, այժմ շատ մօտիկից կարող էր դիտել նրանց դէմքերը և... նայում էր... Նափօյի յծնքը ջանջախաւած, կապտած էր, Մուրօյի աչքի տակ կար մի մեծ կապոյտ նշան, իսկ բաց մնացած աչքերը արտականոններն չունէին, փետւած էին: Մուրօյի վերին շրթունքը պատուած էր և նրա բացւածքից երևում էին լնդերը փշուած ատամներով:
 Դէմքերն այժմ էլ լուռ չէին: Նրանք խօսում էին աչքերով, յծնքերով, շրթունքներով, պատմում էին Թա-

թուլին սարսափելի բաներ... Այժմ նա գիտէր, թէ ի՞նչ է նշանակում այդ տարօրինակ արտայայտութիւնը, որ ոչ մի ուրիշ մեռելի դէմք չի ունեցել. գիտէր Մուրօյի և Նափօյի գաղտնիքը, որ էլ գերեզմանը ծածկել չէր կարող, գիտէր թէ ի՞նչ է նշանակում տաճկական բանտ, տաճկական արդարադատութիւն...
 *

Թադումը վերջացաւ: Կալերում աշխատանքը վերսկսեց: Ճաշ էր: Թաթուլն ու հայրը պատրաստում էին հեշան անել, երկու դէզերի առաջ հայր և որդի մի փոքր վիճեցին. մէկն առաջարկում էր փոքրը քանդել միւսը դէպի մեծն էր դիմում տէր Սարգիսը առարկութիւն չէր սիրում, ուստի երկմատէնը ձեռքին առաջացաւ դէպի մեծ դէզը. Թաթուլը այդ ըստ էն մի այնպիսի շարժում արեց, որ կարծես կամենում էր արգելել հօրը մօտենալ մեծ դէզին. յետոյ մի ըստ էն կանգնած մնաց մտադրաղ, յանկարծ ձեռքով մի զղոտ շարժում արեց և մի խիստ որոշում կայացրած մարդի յանդգնութեամբ հաստատ քայլերով ինքն էլ մօտեցաւ միևնոյն դէզին:

Հայր և որդի միաժամանակ անկեցին իրենց երկմատէնները մի մի խրձի մէջ, վեր բարձրացրին և միաժամանակ, ասես սառած, կանգ առան. առանց կարողանալու խրձերն այս կամ այն կողմը ձգել... «Տէր, մըրնջաց տէրտէրը, և մի տանիք զմեզ ի փորձութիւն». ապա նա ձգեց խուրձն ու երկմատէնը, սաստիկ սպրդանած յետ յետ քաշեց սարսափած նայելով այն խոռոչին, որ բացւել էր դէզի վրայ երկու խրձերի վերցնելուց յետոյ, կարծես թէ ահաւոր օձեր էին բուն դրել այնտեղ... Տեսոյ կրկին առաջացաւ դէպի դէզը և, զգուշութեամբ, ոտների ծայրերի վրայ, կարծես թէ վախենալով զարթեցնել շոգի ձեռքից մնջած միջատներին անգամ: Մէկ էլ նայեց դէզի խոռոչի մէջ, նրա շունչը բռնւում էր յուզմունքից. նա գլուխը բարձրացրեց և հօր ու որդու հայեացքներն իրար հանդիպեցին: Մի փոքր ժամանակ նրանք լուռ նայում էին իրար: Որդին համարձակ, իսկ հայրը սարսափած: Այնտեղ, դէզի խոռոչի մէջ, արևի կիզեց շողերի տակ փայլվում էին մի քանի հրացանների փողեր. հայրը ձեռքը մեկնեց դէպի այդ սարսափելի խոռոչը և սղմած ծնօտների միջից գոչեց.

— Մրանք... դու...
 — Ե՛ս...
 — Չարը քեզ կապեց, խելքդ յանկարծ թռաւ, թէ Աստուած անիծեց քեզ և իմ օջախն էր:
 — Ո՛չ չարը կապեց, ո՛չ խելքս է թռել, ոչ Աստուած անիծեց մեզ և մեր օջախը: Այս գործի համար Աստուած թէ անիծի...
 — Ապա ի՞նչպէս այդ ամէն բաներն ընկան տէր Սարգսի կալը, աշխարհում էլ տեղ չկար, ո՞ր սատանան խրատեց քեզ:
 — Հայր, տեսա՞ր դէմքերը...
 — Ի՞նչ դէմքեր:
 — Տեսա՞ր Մուրօյի և Նափօյի դէմքերը:
 — Հա՛, տեսայ երկու մեռելի դէմք. նրանցից առաջ էլ շատերն եմ տեսել, այսուհետև էլ կը տեսնեմ ուրիշները. ո՛չ որ անմահ չէ:
 — Հայր, մեռել էլ կայ, մեռել էլ, այս երկուսը մեռած չէին:

—Մուրօն ու Նալօն, չէ՞ որ բանտից մեռած բերին նրանց:

— Այո, բանտից բերին, բայց նրանք մեռած չէին: Նայեցիր դէմքերին. նրանք խօսում էին, և ես լսեցի նրանց ասածները, երբ բուրվառ էի ձգում: Նրանք բաներ փսփսացին և ես հասկացայ, և ինչպիսի բաներ... վայ նրանց, որոնք չեն լսի նրանք ինձ ասացին, առ հրացաններ և տուր ամէնքին, ով գլխին կրում է քօլօզի մի կտոր, ով որ կնիկ չէ, ով որ իր կրծքի տակ քարի փոխարէն մի սիրտ է կրում զգալու ընդունակ, որ ուրիշի լացը լսելիս մորմոքալ գիտէ, կսկծալ գիտէ, որ խուլ չէ և լսում է իր շուրջը հնչող աղէխարչ ձայները, որ կոյր չէ և տեսնում է, թէ ինչեր են կատարում այժմ մեր սև երկնքի տակ: Եւ ես առայ այս զէնքերը, էս, քո որդին... Անիծիր ինձ, եթէ կամենում ես. հօր անէծքը զարհուրելի է, բայց այս մեր վիճակն էլ անուն չունի:

Մի փոքր ժամանակ լռութիւն տիրեց:

— Ես չեմ անիծի քեզ, որդի, ասաց տէրտէրը, մի փոքր հանդարտած, տեսնելով որդու յուզմունքը... Ես չեմ անիծի. իմ շրթունքներից անէծք չի դուրս գալ, այլ միայն աղօթք այժմ էլ կ'աղօթեմ քեզ և բոլոր աշխարհի համար:

— Աղօթք, ինչ եղաւ քո աղօթքը, երբ փշրում էին Նալօյի ատամները, երբ ջարդում էին նրանց յօնքերը, փեռում արտևանունքները. մնացածը բանտի պատերից հարցրու: Ոչ, հայր, ես էլ չեմ աղօթի, այս ձեռքը էլ երբեք բուրվառ չի ձգի, այս շրթունքները էլ երբեք աղօթք աղաչանք չեն արտասանի, իմ կրծքից երբեք էլ հառաչանք ու հեծեծանք չի դուրս գալ, այս սև ժայռը, մեր անարգանքի, մեր ստրկութեան, մեր ցաւ ու հոգսերի այս դարաւոր վկան էլ երբեք իմ բերանից չի լսի մի բառ, որ ամօթ բերէր մի տղամարդի: Այսուհետև աղօթքի փոխարէն այսպէս պիտի գործեմ ես, և եթէ այս հաճելի չլինի Աստծուն, ես կը բողոքեմ նրա դէմ անգամ, ես կը գոչեմ աշխարհովս մէկ, թէ արդարութիւնը երկնքից չի գալիս, թէ անարդարութեան, չարագործութեան նիւթող, հովանաւորող է Աստուած... Բայց այդ անկարելի է. ես համոզւած եմ, որ երկնքն էլ կ'օրհնի իմ ճանապարհը...

— Լսիր ինձ, որդի. ես ծեր եմ, փորձած, իսկ դու ջահիլ ես ու անփորձ, և խօսացածներդ չարի թելադրութիւն են: Հայ քրիստոնեան նման է այս ժայռին. անօրէնները փոթորիկներն են, որ կ'անցնին նրա կատարով առանց խորտակել կարողանալու նրան: Հանգիստ եղիր և աղօթիր Աստծուն. իսկ այս բաներն հէնց այս փիշեր այնպէս անյայտացրու, որ աշխարհում ոչ ոք չլսի քո ոտնաձայնը:

— Հէնց այս գիշեր ես կը հեռացնեմ նրանց, բայց իմացիր, որ ինձ էլ այլևս չես տեսնի... Ես կ'երթամ այնտեղ, ուր հոսում է արիւն, ուր թափում է արցունք և ուր թշուա մարդը ծանր հարւածի տակ միայն չի աղաչում, հապա նաև բողոքել գիտէ, կուսել գիտէ, կը դռնեմ ձեռներ, որ մահի հետ միասին այս մահի գործիքն էլ լուսել գիտեն: Եւ երանի թէ երբեք երբեք չսիշես ինձ...

Եւ նոյն փիշերը հեռացաւ Թաթուլը

Մի ամբողջ շաբաթ էր, որ Հաքքի բէգը ժայռի

ստերում վայելում էր տէր Սարգսի ճոխ սեղանը: Նրա սովորութիւնն էր ամէն ամառ մի քանի օրով «հիւր» գալ իր «բիրուա քէշիշին»: Բայց երբեք այսքան երկար չէր մնացել: Այս հանգամանքը չարագուշակ էր թւում թէ՛ քահանային և թէ՛ գիւղացիներին. ամէնքը վախենում էին տէրտէրի աղջիկ Գոհարի համար, որի գեղեցկութեան հուշակը տարածւած էր շրջակայքում: Տէրտէրն աղօթքի մրմունջները շրթունքներին աշխատում էր ամէն կերպով գոհ անել բէգին, և նա յոյս ունէր: Ելի մի քանի օր անցաւ, և մի երեկոյ նա տուն մտաւ երերալով, ուժասուպառ, և երբ գիշերն ամէնքը քնեցին, նա երկար, երկար աղօթեց, նրա ծեր աչքերից հոսում էին դառն արցունքներ, նա հեկեկում էր երեսայի պէս:

— Ինչո՞ւ ես արտասուում, հարցրեց տիրուհին, չլինի Թաթուլին...

— Երանի՛ թէ իմ արցունքները միայն Թաթուլի պատճառով լինէին, կնիկ: Աստծու պատիժը վրայ է հասել մեզ, բէգը...

— Բէգը, ի՞նչ:

— Գոհարին է ուզում... թէ չէ, ասում է... գիւղը կ'աւերեմ, կրակ կը տամ:

— Աուրացեք աչքեր, խլացեք ականջներ, այս էլ պիտի տեսնէի, այս էլ պիտի ընէի, սրա՞ համար եմ ապրում, և կինը երկու ձեռքով խփեց գլխին ու կուացաւ:

— Կնիկ, ծար չկայ, անօրէն գազանը կ'անի, ինչ որ ասում է. ես աղաչեցի, արիւն-արցունք թափեցի, ձեռքերը համբուրեցի, այս ձերմակ միրուքս ու մազերս նրա ոտների փոշու տակ տորոցեցի, բոլորն իզուր: Գիւղը կը կոտորեն... Օ՛Ֆ, Աստուած, որ մեղքիս համար...

Լռութիւն տիրեց:

— Ես արթուն եմ, հայր, գոչեց Գոհարը յանկարծ: Ես բոլորը լսեցի. բէգն ուզում է ինձ... Սև, սև օր, սևաւոր գլուխ...

Ապա նա վեր ցատկեց անկողնից կիսամերկ, ձգւեց իր ամբողջ սիրուն հասակով, որ գծագրւում էր կիսախաւարի մէջ ինչպէս մի զայրացած ոգի, և շարունակեց.

— Հայր, գլխու եղիր. ասա ինձ գոնէ, ո՞ւր է իմ Թաթուլը, ո՞ւր է իմ եղբայրը: չէ՞ որ եղբօր հզօր ձեռքը պիտի պաշտպանի քրոջ պատիւը, ո՞ւր է այդ ձեռքը. զուր է ուրեմն, որ խեղճ քոյրերը ջիւան եղբայրների արևունքն են երգում, նրանց ցաւն առնում, նրանց գլխով պտոյտ գալիս... Այս իմ սև օրին ո՞ւր է Թաթուլը, ուր է իմ եղբայրը, դու գիտես չէ՞, հայր: Այո, քանի անգամ ես քեզ հարցրել եմ, քեզ աղաչել պաղատել եմ, և դու միշտ լուել ես: Չէ՞, նա այստեղ լինէր, բէգն ինձ չէր տանիս նա չէր տայ, չէր տայ: Ի՛հ, դոնէ հիմա ասա, անխիղճ հայր, ո՞ւր է Թաթուլը...

Հայրը լսում էր դատապարտածի պէս: Աղջիկը կրակ կտրած խօսում էր ու խօսում. աչքերից թափում էին արցունքները, բայց միայն վշտի, յուսահատութեան նշան չէին նրանք, նա արտասուում էր նաև զայրոյթից, կատաղութիւնից:

— Ել ոչինչ չունեմ ես, շարունակեց աղջիկը, ոչինչ ոչինչ... Եղբայրս ձգեց ինձ անտէր, անպաշտպան, հայրս անպօր է անօրէն բէգի առաջ: Սևաւոր աղջիկներ, պատիւ էք պահում ո՞ր օրւայ համար, կամ ելէք միասին ձեռք ձեռքի բռնած սև ժայռի կատարից ներքև. դրո՞ւրեք կամ թէ չէ գնանք բէգերին դռները, չէ՞ մեր պատիւը

նրանց է պատկանում, երբ հայրեր, եղբայրներ ձգում են մեզ անտէր: Ես առաջինը գնում եմ բէգին...

Եւ նա արագ քայլերով դէպի դուռը գնաց, բացեց և դուրս գնաց անյարտացաւ խաւարի մէջ: Երկու ծերերի լացը հնչեց խրճիթում:

*

Միւս առաւօտ սարսափած գիւղը լսեց գիշերւայ անցքը— Գոհարի անյարտանալը: Քահանան կապուած էր ժայռից, որովհետեւ թագցրել էր աղջկան: Թախտի ստորոտից նա մարած աչքերով դիտում էր թէ ի՞նչ է կատարւում թշուառ գիւղի գլխին... Ողբ ու լաց, անէծք ու աղաղակ պատել էր գիւղը: Թախտն սկսած էր քահանան էլ չէր արտասուում, այլ մտածում էր, նա չէր աղօթում, այլ անիծում էր: Նա կ'ուզէր այժմ Թաթուռին տեսնել, միայն Թաթուռին, այն փայլուն հրացաններով, այն բոցոտ աչքերով, այն ահաւոր յոնքերով: Բայց Թաթուռը չկար ու չկար: Ո՞վ էր մեղաւոր— ինքը, միայն ինքը: Ապա նա սկսեց մտածել թէ Թաթուռը մոռացած չի լինի հայրենի օջախն ու գիւղը, այդ անկարելի է: Ախ, թէ իմանար, ինչ է կատարւում այստեղ, նա կը գար, կը գար ինչպէս մի արծիւ: Նրա աչքերը դառնում էին ակամայ դէպի այն կողմը, բլրի վրայ, ուր ոլոր մողոր մի ծանապարհ ձգւում էր գիւղից վեր վեր: Նայում էր և սպասում:

Բէգն, եկաւ, նրա ջանքերն իզուր էին անցել Գոհարին գտնելու համար:

— Ո՞ր է Գոհարը, որոտաց նա:

— Բէգ, թեղ ասացի, որ նա ինքն է փախել Բէգ, մենք տարիներով աղ ու հաց ենք կերել միասին, իմ տունը, իմ օջախը քո առաջ բաց է եղել: Ընր ինձ, այդ աղ ու հացը ոտի տակ մի տուր, բէգ, վատութիւն մի արա մեզ հետ, վերև նայիր, Աստուծո կայ այնտեղ, կրօններս տարբեր է, չէ՞ միևնոյն Աստուծոն է դատելու ամէնիս:

— Ժամանակները փոխել են... ո՞ր է Գոհարը:

— Բէգ, իմ ծերութեանը խնայիր, հանգիստ թող գիւղը, կամ աւերիր միայն իմ տունը, անարատ թող իմ պատիւը, բէգ, վերջին անգամ աղաչում եմ քեզ, բէգ, Աստուծո...

— Մեր Աստուծոն ու ձերը մէկ չէ, ասա, ո՞ր է Գոհարը, չուտ, թէ չէ... և նա վրայ վազեց ծերունուն բուռն քնքերը սեղմած, ատամները կոճաւոցներով: Այժմ նրանք շատ մօտ էին իրար. նրանց շունչը հասնում էր միմեանց դէմքին: Մի առժամանակ լուռ նայում էին իրար... Լռութիւնն ընդհատեց քահանան:

— Բէգ... բայց նա չկարողացաւ շարունակել, և ուժգին թափով լքեց բէգի երեսին: Սա անըստ պատելի և սարսափելի էր բէգի համար: Նա ակամայ յետ յետ քաշեց, ինչ որ հրամաններ արձակեց, և խնայ մի քանի քրդեր շարեցին քահանայի առաջ փոքրիկ տարածութեան վրայ: Քահանան հասկացաւ, որ մահը մօտ էր: Նա մէկ էլ բարձրացրեց գլուխը, նայեց այն ծանապարհին... Մի՞թէ նա մեռնում էր առանց Թաթուռին տեսնելու. մի՞թէ նա գալու չէր: Ծանապարհի վրայ ոչինչ չկար, բացի մի թուխ պամպ, որ հանդարտ իջնում էր բլրի կատարից. ամպ էր իրաւ, թէ փոշի, և ինչու չէր կարող հէնց այդ ամպը Թաթուռը լինել, մտածեց քահանան: Մի հնար, մի հնար մի քանի

ժամ էլ ապրելու համար, մտածում էր նա, միայն մի քանի ժամ, դիտեմ Թաթուռն է, նա չէր կարող մոռանալ իր օջախն ու գիւղը: Ծանր էր նորից շնորհ խնդրել բէգից, բայց ճար չկար:

— Բէգ, ասաց նա, մահից չեմ վախենում, դու էլ ոչինչ չթողիր ինձ աշխարհում, որից բաժանելը ծանր լինի: Թող ինձ միայն, որ աղօթեմ, վերջին անգամ աղօթեմ:

— Աղօթիր:

— Եւ նա սկսեց աղօթել: Նա աղօթում էր և նայում այն ծանապարհին, որտեղից արագութեամբ իջնում էր փոշու ամպը... Աղօթքի իւրաքանչիւր բառը նա արտասանում էր առանձին հանդարտութեամբ, առանձին դանդաղութեամբ, աշխատելով որքան կարելի է շատ ժամանակ վատակել, շատ ապրել: Իսկ փոշու ամպն իջնում էր հա իջնում: Առաջին անգամն էր, որ տէր Սարգիսն աղօթում էր ոչ Աստուծոն, առաջին անգամն էր, որ նա իր աղօթքը գործիք էր դարձրել և պատրաստում էր վրէժխնդրութեան մի արիւննոտ գործ: Իսկապէս այսօր նա աղօթք էլ չէր ասում, այլ բառեր, բառեր, անիմաստ բառեր, որոնք միայն ժամանակ էին նշանակում, և ուրիշ խորհուրդ, ուրիշ պարունակութիւն չունէին. հնչեւները դարձել էին վայրկեաններ, բառերն ընկերներ, աղօթքը ժամ, ժամանակ և ուրիշ ոչինչ: Նա կ'ուզէր, որ իր աղօթքը այսօր վերջ չառնի: Քանի անգամ վերջացաւ աղօթքը, քանի անգամ նորից վերսկսեց և շարունակեց նոյն դանդաղութեամբ:

Արևը մայր մտաւ. երեկոյեան մառախուղն իջաւ երկրի վրայ. արևելքում փայլեց լուսնի եղջիւրը, նրա պաղ շիթերն ընկան երկրի վրա: ձևացներով մույլ ստերներ, ընկան նաև թշուառ դէպի և այն ժայռի վրայ, որի ստորոտում կատարւում էր ոճիրը: Գահիճների համբերութիւնը հատաւ:

— Բաւական է, գոչեց բէգը, այժմ վերջին անգամ ասա, ո՞ր է Գոհարը:

Տէր Սարգիսը պատասխան չուեց: Նա յուսահատ էր և սպասում էր մահան. Թաթուռը չկար: Բէգը նշան արեց և քրդերն իրենց հրացաններն ուղղեցին նրա կրծքին, բայց յանկարծ ամէնքը կանգ առան. վերևից, ժայռի կատարից լսեց մի ձայն:

— Գոհարն այստեղ է, բէգ, ե՛կ ու տար: Տե՛ս, ես այստեղ եմ: Ի՞նչ էս ուզում այդ խեղճ ծերունուց, այն անաւօթ չուն...:

Ամէնքը նայեցին դէպի վեր: Այնտեղ, ժայռի ամէնաբարձր կէտում, լուսնի շողերի տակ, գծադրւում էր մի կանացի չքնաղ մարմին: Նրա միակ ծածկոյթը իր ըսպիտակ կտակ շապիկն էր, որ ծածկում էր նրա մերկութիւնը մինչև սրունքները: Սև երկայն մազերը ցան ու ցրիւ փուած էին ուսերի և թիկունքի վրայ և երեկոյեան հոյզ խաղում էր նրանց հետ: Նա կանգնած էր այնտեղ ինչպէս երկնքից իջած մի հրեշտակ, որ այդ բարձրութիւնից դիտում էր, թէ ի՞նչ անլուր ոճիրներ է կատարւում այնտեղ ներքևում՝ աշխարհի վրայ: Մարդկային վայրագութեան այդ սև գործերից նա այնքան բարձր էր, որքան սրբութիւնն ու անմեղութիւնը բարձր է պապկանութիւնից, որքան առաքինութիւնը բարձր է ախտերից: Այդ բարձրութեան վրայ նրան չէին կարող հասնել ներքևի ցինն ու աղտեղութիւնը. նրա սուրբ պատիւը շատ վեր էր կանգնած

լիտ բեգերի բոլոր գարշութիւններէց: Բեգը նայեց նրան և աչքերը վառուեցին բորբորիտ բոցով, այդ չքնաղ պատկերը ժամ առաջ տիրելու անյագ տենչով: Նա կ'ուզէր այդ ժամին դառնալ ծխի մի պտոյտ, վերև բարձրանալ և փարել աղջկան, կամ թևեր ստանալ թռչել վեր վեր, ձախրել նրա գլխով, ապա խել և փախցնել: Նա մոռացաւ ամէն բան—և՛ քահանային, և՛ գիւղի թաւանը, և՛ ժայռի բարձրութիւնից լուած ծանր անարգանքը, ու չքնաղ պատկերով դիւթւած՝ նայում էր գէպի վեր, անկարող լինելով հայեացքը հեռացնել:

Գեռ նախորդ գիշեր տանից խոյս տալով Գոհարը վագեց գէպի լեռները, և ամբողջ գիշերը ձանկուելով ժայռերը՝ իր կուսութիւնն ու պատիւը հասցրեց այս բարձրութեան վրայ, ժայռի կատարը, մտակ երկնքին: Ամբողջ ցերեկը նա ծածուկ դիտում էր այնտեղից, թէ ի՞նչ է կատարում գիւղում: Երեկոյեան երբ տեսաւ, որ բեգը իր հօրը սպանելու է, սարսափելի որոշում տուաւ— ձայն տալ յայտնել իր թագաւոր տեղը, իսկ երբ բեգի մարդիկը գան բռնելու իրեն, ձգւել այս ժայռի կատարից գէպի վար, և իր մահով փրկել հօրը մահից: Եւ ահա նա այժմ կանչում էր բեգին, որ գայ տանի իրեն:

Չորս հինգ քրդեր, խմբից բաժանւելով գէպի բլուրները դիմեցին, բայց մի քանի բոպէ յետոյ հնալով յետ եկան, գոռալով բեգին, որ փախնէ, հեռանան, որովհետև գիւղը լեցել է ջան-Ֆեդայիներով:

— Կրակ, որոտաց բեգը, կրակ— և նոյն վայրկեանին հրացանները որոտացին ու մի քանի գնդակներ թռան գէպի ծերունի քահանան...

Լսեց յետեկից մի այլ խմբի հրացանների որոտ, մի քանի քրդեր գետին ընկան, և ժայռի ստորոտում կատարի կռիւ սկսեց... Թաթուշն էր իր խմբով: Նա կատարի էր, և անխնայ: Քրդերից ոմանք փախուստով ազատեցին, ոմանք էլ ընկան վիրաւոր կամ մեռած: Բեգը նոյնպէս ընկաւ:

Թաթուշը մտնեցաւ ժայռին սիրտն արիւնով լի, տեսաւ ժայռից կախած հօր դիակը և փարեց նրան դառն արտասուելով: Սակայն ծերունին շնչում էր գեռ ևս, նա բացեց աչքերը, ձանաչեց որդուն և մեղմիկ շշնջաց.

— Էլ... մի... արթնիր... Ասուած... կը ների...
Քիչ յետոյ Գոհարը սգում էր հօր դիակի վրայ:

Ղ Ա Ր Ի Բ

ՎԵՐՋԻՆ ԱՋԳԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Եւրօպական Թիւրքիոյ Ս. քաղաքի պարոն X.-ին: —
Շուտով արդէն կը լրանայ երկու տարին, որ դուք իւրացուցեր էք Գաշնակցութեան պատկանած 500 Փրանքը: Ա՛հ և առարկութիւն կամ բացարձակին անտեղի է այլ ևս: Ղերջին պայմանաժամ կը տրուի ձեզ մինչև առաջիկայ սեպտեմբեր 18/30՝ այդ գումարն ա մբ ո զ զ ո ղ ի ն հատուցանելու համար (չէրով ձեզ արդէն ծանօթ հասցէին): Հակառակ պարագային, պայմանաժամը լրանալուն, «Իրօշակ»-ի մէջ պիտի հրատարակենք ձեր անունն ու մականունը:

ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԻՐՈ

Ն Ի Ի Ր Ա Տ Ի Ո Ի Թ Ի Ի Ն

ՆՄՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ Ստացած է՝

Ժողովուրդայն «Ժարակներէն» 40 Փրանկ, — Գերմանիայէն Ղըժէ և չուր 3 Փրանկ 50 սանթ.— Յ. Յ. Ե. 5 շիւկն, — Յիւրիսէն Ժանր 5 Փրանկ, — ՄԾԾ-ԿԱՅԱՐԱՆԻ Կոմիտէն 303. ուրբի 40 կօպէկ (անդամավճար և նանգանակութիւն), — Պետ. քաղաքէն ոռու գիւնորէն Ռ.-ի միջոցով 100 Փրանք, — Այապտէն Ռ.-ի միջոցով 15 ուրբի: Գումար 1003 Փրանք 88 սանթիմ:

ՅԱԳԱՐ Կեդր. Կօմիտէն՝

Մարտ յստուն մէջ. — չրաշ 108 դահեկան, ևս (փետրար) 50, նարեկացի (փետր.) 50, Պերժ (յունար — փետր.) 20: Ապրիլ ստուն մէջ. — Սուլեշ 2ըժ-էն՝ Ս... 40, նարեկացի 40. չրաշ 40, Գեղշուկ 5, Պերժ (մարտ, ապրիլ) 20, նարեկացի (ապրիլ) 40, չրաշ (ապրիլ) 40, Թրաժուկ 216, Զարմանալի 540, Զովէժ 2ըժ. (յունար) 27, Ա. Ռ. 30, Եփոթ 2ըժ. (յունար) 10, Գեղշուկ 2ըժ. (յունար) 10, Գեղշուկ անհատ 5, Պերժ (մայիս-յունիս) 20, Ա. Ռ. 40: Համագումար 1351 դահեկան:

ՆԱԽԱՅԱՆՔՍԻ Կօմիտէն՝

Դաւիթ թէկ խ. 11 ուրբի: ԿԱՐՄԻՐ քաղաքի Կոմիտէ խ. 200 ուրբի, նոյն տեղի կանանց «Սերոբ-Աղբիւր» խ. 36, ԿՂՈՐԿԻ-Կ. հանգանակութիւնից 39: — ԴԱՇՏ-ից վաճէի խ. (յուն. փետր. մարտ) 43. 50, Գուրգէնի խ. 33, Վարդապետի խ. 54, նիւրատուութիւններ՝ Բազէ 50, Ճամբորդներ 25. 50, Զուր 18, Ղիթիար 8. 5, Երկու ընկերներ 100, Ենիօրուկ 5, Ազատաւոր 2: — ՍԾԻ ԶՈՒՐԻ Արապո խ. 17, ԿՂՈՐԿԻ անսովորներէն չորսամսայ գումարը 46 ուրբի, ԶՐԱՇԷՆԻ Քրիստոս Եսթեալէն 34. 45, Կօլլիտա խ. 30:

ԱՄԱՐԱՆՈՅԻ Մա՛ խմբի հաւաքած նէշները — Մարտիոս 2 ուրբի, Սարգիս 1. 50, — Առաքել, Վանեցի, Վարպետ, Յարութիւն, Թորոս, Զուլէն, Կործուկ Տիկին Աշխէն, Յուլի, Օտունճի, Աշըգ, Մանաս, Վարաժմունի, Գարուն, Աբրահամ, Գուժան, Եղիա, Կացին, Կվացի Ներսէս, Սեղաք Աւետիսեան մէկ-մէկ ուրբի, — Թաթուշ, Սեղաք, Յակոբ 50-ական կօպէկ, Մաղաք 20 կօպէկ: — Մա՛ խմբի անսովորներէն 25 ուրբի, — պատկերների վաճառումից 2 ուրբի:

ԳԱՂԱՎԱՅՈՒ Կանանց Բազէն-Սիւնի խմբի անսովորներէն 50 ուրբի, Բաղիշեց նէշ ստացած 5, Արշակ 2:

ԱՊՍՏՄԱՆԻ Կարգի խմբից մարտ և ապրիլ անսովորներ 11 ուրբի, նէշներ՝ 4 ուրբի 55 կօպէկ հետեւեալներէն — Ա. 3, Սեւազուլի 50 կօպէկ, Արտ. 40, Ռուս 25, Յոյն 40: — Հանգանակած Բար-Պողոսից՝ Ս. Զ. 12 ուրբի, Կայծակ 5, Ե. Պ. Ա. Թ. 4. Ա., Գ. Թ., Մոլոսի 3-ական, Մ. Ա., Մխար 2-ական, Պ. Խ. 9. Խ., չրատապան մէկ-մէկ, Ե. Մ. 60 կօպէկ, Գ. Օ., Մ. Ա., Ս. Ա., Մուսապուլի 50-ական կօպէկ, Է. Պ., Գ. Թ., Ե. Գ., Պ. Օ., Պալապան 20-ական կօպէկ, Ս. Զ. Խ. Մ. 10-ական կօպէկ, պատկերներու վաճառումից 1 ուրբի 50, — Արթիկից մայիս ևս յունիս անսովոր 4 ուրբի: Համագումար 976 ուրբի 50 կօպէկ:

ՂՐԻՊԱԿ. — Դրօշակ-ի 1899-ի N° 1-ի ցանկին մէջ N° 72-ից 10, պէտք է լինի N° 73-ից 10:

ՎԻՃԱԳԻ «ՄԱՏ» Կօմիտէն՝

Ատրձամակ 20 դահեկան, Կամք 20, Կումլ՝ Ի շահ 5:

ԲԱԿԱՆՆԱՆ Կեդր. Կօմիտէն՝

ԱՄՐՈՅԻՆ 127 լիւ 25 սանթիմ. — Պարոն մը 5. — Ն. քաղաքի Խուժան խ. 9, 50, Բարիսէր Տիկին 1:

ԱՄՐՈՅԻՆ՝ Անդամավճարներ 63 լիւ, Ուրական խ. 10, Կայծ 16. 50, չրացան 14, ... 11. 75, Ժաղում 6, Երկրագործ հայեր 6. 40, Արբիւր 4. 40, Վարած 4, Արշաւանք 3, Գանձանակէն 6: Գումար 287 լիւ 80 սանթիմ:

ԱՅՐՊԱՏԱԿԱՆԻ Կեդր. Կօմիտէն՝

Մի խումբ երիտասարդներից 135 դան:

ԿԻՊՐՈՍ X. քղ.-ի Կօմիտէն՝

Ամար, Բազէ 2-ական շիւկն, Արծիւ, Պետ, Բէճեա, Մէկ բարեկամ, Կարնեցի մէկ-մէկ, Փետտոլ կէս: Գումար 9 ուրբի շիւկն

Խմբագրութեանս դիմել հետեւեալ հասցէով՝
Rédaction du Droschak, Genève (Suisse)

«Պարզապէս անսպասելի և անյուշա-
 չի պատեց ու թիւնը»։ չգիտենք վերջապէս, թէ
 ինչու այդ ծրագիրը չպիտի խախտէր «Տաւառարիմ ժողո-
 վուրդի աւանդութիւնը»։ Մեզ համար ուշադրութեան
 արժանին այն է, որ մի շարք վիճելի եզրակացութիւն-
 ների մէջ երեք կէտ անվիճելի են մնում. 1) յեղափոխա-
 կան կուսակցութեան օրգանի կարծիքով թիւրք կառ-
 վարութեան հետ համաձայնութիւնը կարող
 է ը հաշ ազգի վիճակը բարւոքել. 2) Ներ-
 սէսը խանգարեց ընդմիջ այդ համաձայնութիւնը և
 3) պատրիարքարանը հակառակ լինելով Նուբարի ծրա-
 գրին ու յաջողեցնելով 61-րդ յօդուածը՝ «մահացու
 վերաւորեց հայ ազգին ազատութեան դատը»։

Այս բոլորից յետոյ դժուար է հաւատալ թէ նոյն
 այդ վերակազմեալ վարչութիւնն էր, որ նոյն տաճիկ
 կառավարութեան վրայ հետեւեալն էր գրում.
 «Տաճիկ վարչութեանը քարեկարգութիւն չի կրնար ըլլալ»։
 (Վերակազմեալ վարչութեան Անանուն օրգան, 10 դեկտեմ-
 բեր 1896):

Նոյն այդ յօդուածում գտնում ենք և հետեւեալ
 կտորը.

«Տաճիկական վարչութիւնը ասպտուսա է քարեկարգութեան
 ու է զաղափարի դէմ: Ոնչ որ «Թրքական կառավարութիւն»
 կը կոչուի աւազակներու ընկերակցութիւն մը եղած է մեզս:
 «C'est une association de brigands», կը յայտարարէր ներ-
 սէս պատրիարք «Թայմա»-ի թղթակից Մարքեզի Աւազակին,
 թիւրք կառավարութեան համար»։

Համաձայնութիւն աւազակների ընկերակցութեան
 հետ... «Ազգային պաշտպանութեան կեդրոնը», զանա-
 վան ժամանակներ, որքան տարբեր կերպով է ըմբռ-
 նում «ազգային գերագոյն» շահերը... Մի քանի ամիս
 առաջ վերակազմեալ վարչութիւնը ինքը ներսէսի հե-
 ղինակութեանն էր դիմում թիւրք կառավարութեան
 անբարեկարգելի լինելը ապացուցանելու, իսկ քիչ յե-
 տոյ դատաւիտում է ներսէսին «Տաւառարիմ ժողո-
 վուրդի» աւանդութեան ջնջումի համար, այսինքն
 ճիշդ այն բանի համար, որ անխուսափելի հետեւանքն
 էր ներսէսի միջոց իսկ վերակազմեալ մի քանի ամիսներ
 առաջ դաւանած հիմնական համոզումներին...»

Աւելորդ է ասել թէ ներսէսի գործունէութիւնը
 սխալ փաստակար համարողները Դաշնակցութեան ուժա-
 ձգութեան համամիտ չէին կարող լինել: Օգոստոս 14-ը
 և նոյնանման փորձերը, «Մարտ»-ի կարծիքով, չեն կարող
 նպաստաւոր լինել հայկական դատին, չեն կարող եւր-
 պացիներին շահերը վտանգել:

Հարկ չենք տեսնում առաջ բերել այստեղ մեր
 տեսութիւնները այս հարցի մասին: Իսկ երբ «Մարտ»-ը
 հարցնում է. «Ուրեմն ժընեվցիները (այսինքն դաշնակ-
 ցականները) երբ, ո՞ր, ի՞նչպէս վտանգեցին եւրոպական
 շահերը», մենք միայն կը յիշեցնենք մի քաղաճք, որի
 հեղինակութեան առաջ կարծում ենք, «Մարտ»-ի խմբա-
 գրութիւնը չի կարող չխոնարհել:

«Ու շահադէտները նորէն ուզեցին խաբել Եւրոպան. Հա-
 միայն աշակիցներն էին ու գրեթէ պիտի յաջողէին երբ
 օգոստոս 14-ը պայտից աւ. տաճիկ թուրքները նորէն գահա-
 վիճեցան իրենց նետ քաշելով Պարս Թոմասը ու Համբարդին
 Պարսը»։ (Վերակազմեալ վարչութեան Անանուն պաշտոնա-
 թերթ, 10 դեկտ. 1896):

Օգոստոս 14-ի նման դէպքերից կարելի է դրական
 հետեւանքներ սպասել: Այս պատասխանում է «Մարտ»-ը,
 Բայց ահա թէ ի՞նչ էր ասում նոյն Անանուն օր-
 գանը 1896 սեպտեմբեր 24-ին.

«Օգոստոս 14-26-էն ի վեր հայկական հարցը ուժգնա-
 պէս կը յուզուի Եւրոպայի ամէն կողմը ու մասնաւորա-
 չէս Անգլիոյ մէջ: Ամէն ատենն է աւելի հիմա է որ
 մեր դատին նպաստաւոր կարգադրութեան մը համար հայ ազգը
 եւրոպական մեջամտութեան վրայ յոյսեր կը դնէ»։

Եւ մի ուրիշ տեղ՝
 «Օգոստոս 14-26-ի կտորածներուն վրայ Եւրոպայի ու
 Ամերիկայի մէջ արագին շարժում մը սկսաւ սուլթանին ու իր
 կառավարութեան դէմ: Պուլկարական կտորածներէն ի վեր,
 որ 1876-ին տեղի ունեցան, Անգլիոյ մէջ երբեք այս
 աստիճանի հակա-թրքական յուզումն անաշ չէր
 եկած»։ («Հայկական դատը Եւրոպայի մէջ»):

Դարձեալ՝
 «Ինչ օրեր էին անոնք, Վանի ջարդը, Կ. Պոլսոյ կտոր-
 քածը, ու ամբողջ եւրոպական իրարանցումը, որ պահ մը
 միջազգային քաղաքականութեան մէջ օրւան
 հարցը ըրաւ հայկական հարցը: Օրէօր սրտատրոփ
 կըսպասէինք մեծարական տուրի մը, հորիզոնին վրայ աւե-
 տաւոր լոյսի մը: Ու ամէնէն աւելի հաւատարմ ըս-
 պասողներուն մէջն էր նուպար փաշան...
 — Անչի տուրք ստացայ այսօր, կ'ըսէր ու իր դէմքը կը
 ծառայէր»։
 (Լ. Չարթումեան, Նոր Կեսնք, թիւ 3, փետրար 1899):

Եւ այդպէս միշտ. վերակազմեալ խումբը եթէ մի
 կողմից ձգտում է Դաշնակցութեան վարկը ձգել միւս
 կողմից կեանքի որոշ կարգի երեւոյթներ, իր հաշին եկած
 տեղը, վարդադոյն ներկայացնելու համար ջանքեր չի
 խնայում: Բարեբախտաբար սրան ենք պարտական, որ
 վերակազմեալ վարչութիւնը մէկմէկ ստիպւած է լի-
 նում մի քանի ճշմարտութիւններ երեւան հանել:
 Բանից դուրս է դալիս, որ օգոստոս 14-ից բարելա-
 տութիւններ էինք սպասում ոչ միայն մենք, ոչ միայն
 Անանուն Հնչակի խմբագրութիւնը, այլ և, յիստ Լորտ Պի-
 քոնսֆիրտի, ճշմարտապէս պետական անձնաւորութիւնը»։

«Ուժաճգութիւն» յօդուածի մէջ գտնում ենք նաև
 հետեւեալ բնորոշ տողերը.

«Ամէն քաղաքականութիւն իր արդիւնքն կը դառնի. այս
 սկզբունքին համեմատ քննելով ժընեվցիներու (խօսքը դարձեալ
 Դաշնակցութեան է վերաբերում) քաղաքականութիւնն ալ կը
 տեսնենք թէ իրենց գործերը այդ վտանգաւոր եղանակը
 հայեցողն, ոչ թէ եւրոպացիներուն, ինչ որ խելի ապացոյց մը է»։

Եթէ Դաշնակցութեան Կ. Պոլսի Կոմիտէն խելքի ա-
 պացոյց չի տւել օգոստոս 14-ը կազմակերպելով Հըն-
 չակեան վերակազմեալ կուսակցութիւնը իր գոյութեան
 առաջին օրերում և յըստ Լորտ Պիքոնսֆիրտի՝ ճշմար-
 տապէս քաղաքական անձնաւորութիւնը՝ իր կեանքի
 վերջին օրերում՝ նոյնպէս խելքի աւելի մեծ ապացոյցներ
 չեն տւել օգոստոս 14-ից դրական օգուտներ սպասե-
 լով: Թողնենք այդ: «Ամէն քաղաքականութիւն իր արդիւն-
 քէն կը դատուի»։ Բայց որովհետեւ վերակազմեալ վար-
 չութիւնը «տաղանդի դասակարգը» իր մէջ անկելով
 ձգտում է անպատճառ խելքի ապացոյցներ տալ իսկ
 որովհետեւ միւս կողմից այս կամ այն ձեռնարկի ամ-
 բողջական արդիւնքը շատ դժուար է ճշդիւ նախագու-
 շակել, մենք իրաւունք ունենք ենթադրելու, որ վերա-
 կազմեալ վարչութիւնը իր խելացիութիւնը անխախտ
 պահելու համար ոչ մի ձեռնարկի չի դիմել ոչ մի գործ-
 նական միջոց չի առաջարկի և անսխալակաւորութեան
 դափնին գուցէ միայն մեռելներին համաձայնի դիջանել...»

Մենք, իհարկէ, միջոց չենք համարում հետեւեալ
 առաջարկութիւնը, որ լռօրէն յանձնարարում են
 «Մարտ»-ի տաղանդաւոր քաղաքագէտները.

«Պոլսոյ մէջ եւրոպական շահերը վտանգուող միջոցը
 յստակօրէն (°) կը պատկերանայ ամէնու աչքին արջու: Պու-
 սոյ տեղը ըլլանք ու գայն Ռուսիոյ, կամ Անգլիոյ, կամ

Աւտորիոյ շնորհիւ լու ի շխանութիւնը վայելեցնելը () . այն ատեն ապահով կրնանք ըլլալ թէ ներուական միջամտութիւն մը սննդաւորութիւն կ'ըլլայ: Եւ կամ հաւանական է որ մէջերնին համաձայնին Վոսիփորը մեզ գի ԳԵԼԼՈՒ, ինչպէս ձգած են թիրաքին: (Ռեքազմութիւն):

Որքան էլ գրաւիչ լինի տեսնել Վերակազմեալ Վարչութիւնը: Պարսի դերուս, գփտութեան խնձոր — Պօլիսը ձեռքում բռնած և մեծ պետութիւնների ամբարտաւան ներկայացուցիչներին Աթէնաս-Պալատի, Ափրօզիտէի համարներով Վերակազմեալ Վարչութեան շուրջը գուրգուրալիս, դա չի խանգարիլ հետևողական մարտականին հայհոյել «Մարտ»-ի անհետևողական քաղաքագէտներին, որ առանց արդիւնքը տեսնելու այդպիսի յանդուգն միջոց են առաջարկում, որ նրանք աչքի առաջ չեն առնում, թէ այս կամ այն պետութեան արած շնորհը կարող է նախանձ առաջ բերել միւսների մէջ, որից կը ծագի պատերազմ, աւելի յարատև և սոսկալի, քան Տրոյականը... Դա չի խանգարիլ մեզ ևս դնել Վերակազմեալներին մի փոքրիկ հարց. — «Բայց, ախր, ինչ միջոցներով կարելի է Պօլսի տէրը դառնալ»... Մենք արդէն տեսնք, որ Վերակազմեալ Վարչութիւնը ինչ ինչ պատճառներով չի ուզում օգտուել իր գերբնական ուժից, չի ուզում ուժանակ, ուսմբ փոխադրել, մարդիկ ճանձի պէս սատկեցնել, պաշտօնատներ կոխել, փաշաներ մէջտեղից վերցնել... և այդ ճանապարհով Պօլսի տէրը դառնալ: Ինչքան և ցաւալի, ինչքան և վրդովիչ լինէր մեզ համար «Ազգային պաշտպանութեան Վեդրօնի» այդ ընթացքը, որ սպառնում է պատճառ դառնալ «Վոսիփորը մեզի չձգելուն», բայց և այնպէս փաստը սա է, որ նա արժանի չի համարում յիշեալ միջոցներին դիմել:

Ուրիշ ինչ միջոց կայ: 1895 թւականի Հնչակեան ցոյցի նման ձեռնարկը, երբ իսկապէս ոչ պաշտօնատներ կոխեցին և ոչ մարդիկ սատկեցրին... Սակայն զգում ենք, որ մեր հետաքրքրութիւնը սկսում է գաղտնապահութեան սահմանից անցնել և Վերակազմեալ քաղաքագէտների այդ հանձարեղ ծրագիրը հասկանալու համար մեզ մնում է միայն սպասել այն օրին, երբ Վերակազմեալները արդէն Պօլսին տիրացած ու մեծ պետութիւններից մէկին «զայն շնորհելու իշխանութիւնը վայելում» կը լինի:

Միայն Պօլսին տէր լինելու ճանապարհով չէ, որ «Մարտը» հնարաւոր է համարում հայկական հարցը լուծելը: Այս մի այլ աւելի ընդհանուր միջոց:

«Այո, այդ ժողովուրդը իր դատը պիտի շահի, իր իրաւունքը ազգային ուժով բիրտ ուժի ն գէմ պաշտպանելով և ոչ փիշերագնաց աւազակներու նման գաղտագողի գաւադրութիւնների միջոցաւ»: ասպետաբար զայրանում է «Մարտը» և իբր օրինակ այդ տեսակ պաշտպանութեան առաջ է բերում... նախ և առաջ Պօլսի 1895-ի հնչակեան ցոյցը և ապա Ձէյթունի կոիւր: 1895-ի ցոյցի մասին չարժէ խօսելը: Ընթերցողը կը համաձայնի, որ մի ուրիշ բերանում այդ օրինակը կարելի էր շատ յաջող ծաղր համարել չարժէ, մանաւանդ որ «Մարտ»-ի էջերում այդ ցոյցին յատկացրած նշանաւոր դերը — ինչպէս կը տեսնենք մենք շուտով — կեղծ է:

Ձէյթունի կուրի դէմ, իբրև բոլոր ժողովրդական շարժման, մենք ասելիք չունենք. բայց նախ, ինչպէս «Պօլսոյ տէրն ըլլալու» առթիւ, յատուկ ևս ստիպւած ենք կրկնել, որ հարցը հենց

նրանումն է, թէ ինչ ճանապարհով, ինչ միջոցներով ամբողջ հայ ժողովուրդը կարող է զէյթունցոց դրութեան հասնել: Երկրորդ՝ զարմանալի է, որ «ամէն քաղաքականութիւն իր արդիւնքէն» դատող Վերակազմեալ քաղաքագէտներն են Ձէյթունի ապստամբութեան օրինակը յանձնարարում — ապստամբութիւն, որի արդիւնքն եղաւ (իբնց իմաստով, իհարկէ) սով, բազմութիւ զոհեր, մահաբազանների զրգուս, կառավարութեան հետագայ աչալընութիւն... . .

Քիչ յետոյ «Մարտը» դիմում է Խանասորի արշաւանքին և համաձայնելով եւրօպական մամուլի արտայայտած կարծիքին, ինքը ևս արգարացնում է արշաւանքը վերոյիշեալ տեսակէտից. «Բայց դաշտին մէջ զէնքով թշնամիին դէմ՝ յարձակումը աղատութեան ետեւէն վաղղ ժողովուրդի մը արգար իրաւունքն է՝ ստում է «Մարտը», և չնայած դրան, նա դարձեալ դատապարտում է յեղափոխական այս փայլուն ձեռնարկը. և ինչ հիման վրայ.

«Այդ արշաւանքը դատապարտուած էր աղետաբեր ըլլալ եթէ ոչ ամբողջ ազգին, զոնէ մասալուրակայնին ապահովապէս () . . . Յստակութիւնը բոլորովին չմոռացած մտքի մը առեւ պիտի պարզուէր արհնասթոյր տեսարանը Տարիւրաւոր, զուցէ հազարաւոր հայերու սրտախորդ կոտորածին, ու ծուխն ու քոցը հայ գիւղերու, գիւղաքաղաքներու, անխուսափելի հետեւանք այդ օրինակ շարժումը մը: Եւ այդ ամէն առէտնեքը ազգային ընդհանուր դատին ոչ թէ միայն-անօգուտ, այլ ևս միասակար:»

«Մտքի յատկութիւնը բոլորովին չմոռացնած» ընթերցողը, իհարկէ, իրեն չի կորցնում այս «ամէն աղէտներ» նկարագրութիւնից: Նա չի մոռանում, որ թէև «Մարտը» դատապարտել էր Խանասորի արշաւանքը «արդետաբեր ըլլալ», բայց, ինչպէս յայտնի է, նա ամենեւին աղետաբեր չէր զուս. չի մոռանում, որ «ծուխն ու քոցը», «սրտախորդ կոտորածը», «արհնասթոյր տեսարանը» տեղի չեն ունեցել, որ այս բոլորը գուշակութիւններ են միայն, աւելի ճիշդն ասած, չարագուշակութիւններ, որոնք բարեբախտաբար չեն իրականացել — գուցէ, իցաւ սրտի հայկական աւերակների վրայ գուժող բուբերի. . . Մի բան միայն, ակներև է մեզ համար, որ «Մարտը» չափազանց շատ է վստահ իր ընթերցող համախոհների պարզամտութեանը վրայ:

Ամփոփենք «Մարտ»-ի հայեացքները:

Ներսէսի քաղաքականութիւնը սխալ էր: Նա քանդակց «իսլամական աշխարհին մէջ հայոց համար պատմական ճշմարտութիւններու կարգը դատուած» «հաւատարիմ ժողովուրդի» աւանդութիւնը: Այնուհետև իբր «հայ ազգին փրկութեանը համար հինգ դարէ ի վեր առաջին և միակ անգամը ներկայացած անսպասելի և անյոճուալի պատեհութիւնը» ներկայացու. . . Նուբար փաշայի ծրագիրը: Բայց պատրիարքարանը հայ ազգի փրկութեան համար առաջին ու միակ անգամ իջած այդ Մեսիայի ձայնն էլ խեղդեց և «մահամերձ վերաւորեց հայ ազգին ազատութեան գործը»:

Իսկ այժմ, որովհետև Մեսիան միակ անգամն էր եկաւ ու գնաց, պէտք է նոր միջոցներ փնտրել «մահամերձ վերաւորած ազատութեան գործը» վերակենդանացնելու համար:

Որոնք են այդ միջոցները: Ռեքազմութիւնը մեր դատին օգտուէտ չէ. թէև մի ժամանակ ինքը՝ Վերակազմեալ Վարչութիւնը և նոյն իսկ «ճշմարտապէս պետական անձնաւորութիւնը» միա-

մտութիւնն ունէին օգոստոս 14-ի չարիքներից բարիք-
ների սպասելու, բայց... մի խօսքով օգտաւէտ չէ:

Խանասորի արշաւանքը նոյնպէս վնասակար է. թէև
դրա պատճառով «Թիւէ ոչ ամբողջ հայ ազգը, գոնէ
վասպուրականը ապահովապէս» աղէտների չենթարկ-
ւեց, բայց, իհարկէ, «ապահովապէս» ենթարկւած պիտի
համարել, որովհետև այդպէս է գուշակել «Մարտը»:

Պօլսի տիրանալը թէև մեզ անպայման խոստանում
է «Եւրոպական միջամտութիւն», «Առսփոր» և այլն, բայց
արի տես որ «Ազգային պաշտպանութեան կեդրոնը» չի բա-
րեհաճում այդ նպատակի համար «Առսփորի վրայ հաճոյա-
լիք ուղևորութենէ մը աւելի դիւրին» գործերով զբաղիլ:

«Ազգային ուժով բիրտ ուժին դէմ կուշիւր» սկզբ-
բունքը իսկապէս գործի, կուի չպիտի վերածուի երբեք,
որովհետև բոլոր այն գործնական միջոցները, որոնք
միայն կարող են «բիրտ ուժին դէմ» կուշիւր համար
«ազգային ուժ» նախապատրաստել — բոլոր այդ միջոց-
ները սխտէմաբար մերժում են վերակազմելի կողմից:

Բայց պէտք չէ վհատել. վերակազմելու «ազգային
գերագոյն շահերը պաշտպանելու» համար «գերագոյն»
մի միջոց էլ ունի, լսեցէ՛ք... Դ ա հ ա մ բ ե թ ու լ
թ ի լ ն ն է:

«Համբերութիւնը իւր ունի միայն կրօնական աստիճանութիւն է,
այլևս քաղաքական իմաստութիւն»:
(«Մարտ» թիւ 3, Մեր կացութիւնը):

«Անճուրդութիւնը միայն վտանգի ենթարկելու, մահուան
դիմելու յօժարակամութեան ու փութաշնորհեան մէջ շկայա-
նար... Կայ ուրիշ անճուրդութիւն մը, մահէն աւելի
ծանր, որուն շատ քիչ բը կրնան ընդունակ ըլլալ: Հան-
րային քարեքին համար համբերութեամբ արող քիչ արատ եւ,
անպայման ժամանակով լռիկ աշխատութեան անճ-
նուրդութիւնը... Ըստած է թէ «անճարը համբերութիւն է»
պիտի ըսել թէ յեղափոխութեան մէջ ալ խելքը համբե-
րութիւնն է...» («Մարտ», թիւ 5):

Ներսէսի քաղաքականութեան դատապարտութիւնն,
թիւրք կառավարութեան հետ համաձայնութիւնն, հա-
ւատարիմ ժողովուրդի աւանդութեան պահպանում,
վերջապէս համբերութեան «անպայման ժամանակով»
համբերութեան ջատագովութիւնն... Բայց չէ՞ որ այս
բոլորը մեզ ծանօթ երգի եղանակներ են. չէ՞ որ սա
մեր պապերի, հայ էֆէնդիների, Բարթուղիմէոսների,
Աշտուրեանների հինաւորց օրօրներն են, որոնք յարու-
թիւն են առել վերակազմելների բերանում...

Տարբերութիւն կայ սակայն:

Աշտուրեանները, էֆէնդիները այն աստիճան անփորձ
են եղել, որ չեն մտածել հէնց սկզբից իրենց համար
«յարմար դիրք բռնել»... Երբ նրանց հայհոյել են կամ
անարգել, ատրճանակի փողը ցոյց տել նրանք լուռ են
մնացել մի քանիսը գուցէ մինչև իսկ խղճի խայթ են
վզացել: Բայց դրանցից ոչ մէկի խելքը չի կտրել վերը
բերած հանձարեղ պարզաբանութիւնը տալով իրեն
անարգողներին իր «հնազանդութիւնը» «յեղափոխու-
թիւն», իսկ «համբերութիւնը» «անճարութիւն» յայ-
տարարել:

Մեր պապերին մենք ստրուկներ էինք անւանում,
էֆէնդիներին՝ ժողովուրդի թշնամիներ, Աշտուրեանների՝
ազգային դատի դաւաճաններ, վերակազմել վերջոսա-
կան վարչութեան դիրքը բնորոշելու համար մենք մի
խօսք ենք միայն գտնում՝ շ ա ո լ ա տ ա ն ու թ ի լ ն:

* * *

Չափազանց յամառ ընթերցողին ևս համոզելու հա-
մար, որ վերակազմել վարչութիւնը իսկապէս ձեռք
է քաշել յեղափոխութիւնից և որոշել է փայլել
«երկարատև, անպայման ժամանակահատված համ-
բերութեան» առաքինութեամբ, մնացել է միայն մի միջոց,
այն է՝ վարչութեան սեփական խոստովանութիւնը: Այդ
էլ առաջ բերենք:

«Եւրոպայի հանրային կարծիքին վրայ լաւ ազդեցութիւն
ունեցան այն բողոքագրերը որոնք Մէրսինի եւ Ջէյթունի դէպ-
քերուն առթիւ շնչակեան Կուսակցութեան կողմէն Կ. Պոլսոյ
վեց դեսպանատները ուղղուեցան: Նմանապէս զոհունակութեան
տեղի տուաւ այն ներքնազեղը որ Բարբազի «Թան» օրագրին
մէջ երեցւաւ Օրմանեան պատրիարքին դէմ եղած սպառնա-
լիքը մը համար: Շատոնց էր որ Անգլիոյ եւ Փրանսսոյի
Լիւ Պալմոնի մամուլը առիթ չէր ունեցած նախատուող լեզուով
խօսիլ ազգային դատին համար աշխատող մարմիններուն վրայ:
«Թան»-ի կամ «Թայմ»-ի նման թերթիքէ շնչակեան Կու-
սակցութեան ուղղութեանը մասին նախատուող կարծիքներու
արտայայտութիւնը անտարակուսելի նշան մըն է (ան-
տարակուսելի նշան...) Թէ մեր ընթացքը հայ ազգին օգտա-
կարապէս կը ծառայէ: («Մարտ», թիւ 9, «Նշմարիտ սպանակը»):

Այստեղ մենք չենք ուզում խօսել «լրջախոհ» մա-
մուլի իսկական գերի ու մանաւանդ պարբերաբար Երևու-
րդին ծախուող «Թան»-ի բռնած դիրքի մասին մեր հարցի վե-
րաբերմամբ: Եւ երբ վերակազմել վարչութիւնը «լրջա-
խոհ» մամուլի գոյեցտը իր նոր ընթացքի օգտակարու-
թեան «անտարակուսելի նշան» է համարում, գիտենք,
որ դժուար է որոշել, թէ ինչի արդիւնք է դա, խորին
տգիտութեան, թէ դարձեալ կեղծիքի: Դա չէ կարևորը:
Չափազանց յամառ ընթերցողի ուշադրութիւնը դարձ-
նում ենք այն հանգամանքի վրայ, որ այսպէս կամ
այնպէս յայտնել է մի կարծիք, որով վերակազմել
վարչութիւնը պարծենում է:

Առաջ բերենք այդ կարծիքը:

«Voilà donc une des grandes organisations armé-
niennes qui aurait renoncé — si nous entendons bien
sa déclaration — à recourir aux procédés révolu-
tionnaires et à pratiquer la propagande par le
fait. On ne peut que l'en féliciter.»

(Temps, 5 janvier 1898.)

Ահա, ուրեմն, հայ մեծ կազմակերպութիւններից
մէկը, որ հրաժարւած է եղել. — եթէ միայն ճիշդ
ենք ըմբռնում նրա յայտարարութիւնը, — յեղափո-
խական միջոցներին դիմելուց եւ գործով
պրօպագանդա անելուց: Այդ բանի համար նրան
չնորհաւորել միայն կարելի է:

Թէ «Թան»-ը ճիշդ է հասկացել վերակազմել
վարչութեան յայտարարութիւնը, այդ պարզ է նրանից,
որ «Մարտ»-ը ոչ միայն չի բողոքում, չի սրբագրում, այլ
և պարծենում է այդ առթիւ արած շնորհաւո-
րութեան համար. թող պարծենայ... Մեր կողմից նա-
խանձելու տեղիք չենք տեսնում: Չենք էլ տարակուսում,
որ «անառակ սրբու» դարձը ուրիշների կողմից աւելի
չերմ ընդունելութիւնների կարգմանայ...

Միայն անընդհատ «Միութիւն, միութիւն»... պոռա-
ցող ու Դաշնակցութիւնը անւանարկող միամտներին թող-
նում ենք այժմ իրենց միամտութեան չափը որոշել:

ՎԵՐԱԿԱԶՄԵՍԼ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ ՎԵՐԱՔԵՐՈՒՄԸ ԴԵՊՈ ԴՍՇՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Տեսնենք Տիմա, թէ ինչպէս վերաբերեց վերակազմեալ վարչութիւնը դէպի Դաշնակցութիւնը, որի հետ յանձնարարած էր վերակազմեալ Հնչակեան Ընդհանուր Ժողովը կողմից միութիւն առաջ բերել:

Մի կողմ թողնելով այն ստոր արշաւանքը, որ կատարուած էր մասնաւոր կերպով այս անգամ ևս մենք կանգ կ'առնենք միայն այն անհերքելի փաստերի վրայ, որ ուրանալ չի կարելի, և կը վերցնենք «Մարտը», որը սկզբում կեղտեր էր շարունակ ծուռ ու մուռ ճանապարհով իսկ յետոյ արդէն լրբութեան աստիճանի հասած համարձակութեամբ: Եւ որպէսզի ընթերցողի հետ միասին ըստ կարելոյն քիչ մ'նանք այդ ճահճի մէջ, մենք կը վերցնենք մի այլ մի համար, նոյն չարաբաստիկ Ծ-րդ համարը, որ մեզ ծառայեց «Մարտ»-ի տեսական հայեացքները պարզելու: Այնտեղ մենք արդէն տեսանք, թէ ի՞նչ հոգատարութեամբ վերակազմեալ վարչութիւնը աղաւաղում էր դաշնակցական ձեռնարկների նշանակութիւնը: Բերենք նրանից մի քանի այլ նմուշներ:

1. — Ռմբաձգութիւն յօդածի մէջ կարգում ենք հետևեալը.

«Զանի մը տարի յետոյ կովկասցի ուսանողները հետզհետէ ժընէվ հիմնեցին թերթեր»:

«Մարտը» իրեն յատուկ պարզութեամբ հասկացնում է ընթերցողին, թէ «Դրօշակը» այդ թերթերից մէկն է: Հարկ ենք համարում յայտնել որ «Դրօշակը» հիմնուել է ոչ ժընէվում և ոչ էլ ուսանողների ձեռքով: Այս ըստ երևոյթին անմեղ սուտը կարևոր է, որովհետև շատ հետ կապած է մի այլ պարագայ: «Մարտը» իր ընթերցողների աչքում Դաշնակցութեան վարկը ձգելու համար գտել է մի միջոց. «Ժընէվցիներ» անունը տալով Հնչակեան հին կեդրոնին, նա նոյն անուն էլ մեզ է յատկացնում, այնպէս, իբր այդ երկուսը միևնոյն մարմինը լինեն: Այս միջոցը, եթէ այս անգամ ևս սրամիտ չէ, բայց, ինչպէս և միշտ, կեղտոտ է: «Մարտը» սրանով պարզապէս շահագործում է իր ընթերցողների միամտութիւնը, տեղիք տալով նրանց Հնչակեան կեդրոնի պակասութիւնները մեր վզին փաթաթելու: Բացի այդ, «Ժընէվցիներ», «Ժընէվցիներ» ասելով նա ճիշդ այնպէս է աշխատում վախեցնել իր ընթերցողներին, ինչպէս պառաւ տատերը վախեցնում են իրենց թռուիկներին, սրանց ականջում փափսալով, ինքնին անմեղ խօսքեր, բայց երկիւղ ներշնչող շեշտով:

2. — Ահա օգոստոս 14-ի պատմութիւնը «Մարտ»-ի էջերում:

«1896 օգոստոս 14-26-ին Պանք Օթոմանի մէջ ուղարկութեան դիտարութիւն մը (տեղի ունեցաւ), եւ այս օգոստոս 20-ին նմանօրինակ պատիկ փոք մը: Արցած տարի ուղարկութեան մէկը դիպուածով մնաւ. միւսները կատարեալ անարդարութեամբ փոխարկուեցան Եւրոպա, ուր կ'ապրին հանգիստ»:

Այս փոքրիկ կտորի մէջ ստերի թիւը մի քիչ աւելի է պակաս, քան խօսքերինը: Նախ սուտ է, իբր թէ բանկի մէջ միայն ուղարկութեան «դիտարութիւն» է եղել լրի դիտարութեամբ գինւորներ, պահապաններ չէր կարելի կտորել: Սուտ է, իբր ուղարկութեան միայն մէկն է մեռել այն էլ դիպուածով: Սուտ է, որ միւսները «կատարեալ անարդարութեամբ» փոխարկուել են:

Սուտ է, որ բոլորը Եւրոպա են փոխարկուել իսկ պարզապէս լրբութիւն է պնդել թէ նրանք «Եւրոպա հասնող ի ս տ կ'ապրին»:

3. — Սուտ է, իբր թէ այդ դէպքերը «մեզի Եւրոպայի աչքին հակակրելի ու արհամարհելի կ'ընեն»: Իբր ապացոյց, եւրոպական լրագրերից մենք կարող էինք առաջ բերել օգոստոս 14-ի առթիւ հիացում արտայայտող ահագին թւով քաղաքներ:

Բայց առհասարակ օգոստոս 14-ի դէպքի մասին քիչ գաղափար կազմելու համար մենք խորհուրդ կը տայինք վերակազմեալ վարչութեան մի անգամ էլ կարգալ Հէնց իր խմբագրած «Հնչակ»-ի 1896 սեպտեմբեր 24-ի համարը:

4. — Ահա և Խանասորի արշաւանքի նկարագրութիւնը:

«Այս եղերերգական յարձակումներու վրայ որոշ զարգացումը կազմելու համար հաւանորէն պիտի պարտաւորուինք սպասել անգլիական «Կապոյտ զօր» մը հրատարակութեանը:

«Առայժմ ժողովրդագրական գիտնական սա է թէ պարսկական սամանագրութիւնը քանի մը հարիւր հայ մտած են թրքական սամանագրութիւնը եւ սպաննուած իւրենց գործեր են. հալածուելով քիւրտներէն հայերը քաշուելը են տեղերին: Վերջիններս քիւրտները անկէ հոսք խուժած են Սալմաստի հարուստ հայ գիւղերը եւ ջարդուկ շուրջ քրտած են քանի մը հարիւր զօրքաղ ղալ»:

Թողնենք այն հարցը, թէ «Կապոյտ զօր» տեղեկութիւններից որ տեսակներ կարելի է արժանահաւատ համարել. բայց մի թէ նոյնիսկ մինչև դրա հրատարակութիւնը չէր կարելի աւելի բարեխիղճ գտնուել և Սալմաստի հարուստ հայ գիւղերի «քանի մը հարիւր զօր» հայ իղուր տեղը ջարդուկ շուրջ չանել . . .

5. — Խօսելով յեղափոխական գործունէութեան մասին, «Մարտը» յայտարարում է թէ՛

«Ժընէվեան դեկավարները (՝) հայ ազգին մէջ պատրաստ (պատրաստ) գտան ընդ որ այն տարրերը (հայի յեղափոխական տրամադրութիւն, դրամի սուստութիւն) որոնցմէ կազմակերպելու յատուկ ինքններով օժտուած մտքերը կրնային ստորոջի յեղափոխական զօրեղ բանակ մը» . . .

Սակայն չնայած մինչև իսկ քաղաքական նպատակաւոր հանգամանքներին, «Ժընէվեան դեկավարները» անընդունակ գտնուեցան այդ բանակը կազմելու և հայ ժողովուրդը «դաշնակից քիւրդին ու թիւրքին դէմ» պաշտպանելու Փակագծի մէջ ասելը, որ այսպիսի մի երեխայական հայեացք մեր յեղափոխական կեանքի վրայ և պահանջ դէպի «դեկավարները» նոյն իսկ վերակազմեալ «տաղանդի գասալարգից» չէր կարելի սպասել:

«Ու յեղափոխական մարմինը (որ մարմինը) բոլոր այս նշանակաւոր նիւթերը» իր անբրուն մէջ թրքեալ անոնցմէ պիտի ստեղծէր անպակաս: Այդ մարմինն սպայակոյտը իր պաշտօնակերպութեամբ ժընէվէն անպակասորդ կ'ապահովէր հայ ազգը հանդիստ պահել սիրտը: («այդ մարմինն սպայակոյտը ժընէվէն» խօսում է ուրեմն Հնչակեան կեդրոնի մասին): Հօգը մարմինը իր լայնածաւալ յարաբերութիւններով, իր բազմաոստան ծիւղերով կը պատրաստէր ազգային փրկութիւնը: Հայ ազգն ալ հատուց (՝): Սակայն թերահաստանը չզոյնուեցան չէ. բայց անոնցմէ շատերն ալ իրենց բոլոր սեկայտիկութեամբ մեկտեղ կը կարծէին որ զէթ մասուրիականի մէջ շէնքով շտորով յանակազիծ պատրաստուած ըլլալու է: Իսկ անբոյժ ազգը: Չեքովը դրամի պէս ալ մասնը փրկուած լըսցած կը համարէր շտորի այդ մարմինը (չլինի թէ Դաշնակցութեանն է ակնարկուում): Իրական երկույթները ապահովէին էին: Գառ տարեկան աւելի էր (ուստը տարեկան աւելի . . . հասկացանք վերջապէս, արմատականների մասին է եղել խօսքը): ուսական եւ պարսկական սամանագրութիւններէն դէպի Տաճիկաստան խորհրդակարարութիւնները անդադրում էին, սուստականները զոյցներու ընկերակցութեամբ: Իր կոնակը կովկասեան լեռներուն հանգչեցուցած, յեղափոխական սպայակոյտը ժընէվէն («Մարմինն» էլ չի եղել նորից պէտք է Դաշնակցութեան վրայ կանգ առ-

նել) «մեծ ուժեր ունինք. մեծ ուժեր ունինք» կը հռչակէր բարձրագոյն: Եւրոպական մամուլին մէջ անվախ կը ծանուցուէր Վանայ լճին շուրջը, Վասպուրականին ըլլալնորոն ստորոտը մեծաքանակ մթերուած գէնընրու գոյութիւնը... (°) Տասնեակ տարինրու խորհրդաւոր երթնելու թիւնները, որոտուի գոտում գոչուաները միմայն ծանայած են Վասպուրականը 50 կամ 60 քրտանով օտանելու: (միայն 50 կամ 60 քրտանով):

«Տասնեակ տարինրու երթնելու թիւնները, գոռուած գոչուաներ»... ուրեմն ամէնապակասը 20, 30 տարւայ բան: Բայց այդ տողերը գրելու ժամանակ Գաշնակցութիւնը 7 տարի միայն գոյութիւն ունէր: Ո՞ւր մասին է վերջապէս խօսքը...

Այսպէս է պարզում իր միտքը «Մարտ»-ի «տաղանդի դասակարգը»... Եւ եթէ լիկած ուղեղի այս արտագրութիւնները իսկապէս Գաշնակցութեան են վերաբերում, աւելորդ ենք համարում ցոյց տալ նոյն իսկ, թէ այս բոլորը բացարձակ և կեղտոտ զրգարտութիւն է:

Իսկ գալով մասնաւորապէս զենքի խնդրին, — մի խնդրի, որի մասին յամենայն դէպս մեր հակառակորդները ոչ մի իրաւունք չպիտի ունենային խօսելու, — մենք, իհարկէ, չենք հերքում այն փաստը, որ ո՛չ միայն Գաշնակցութիւնը մենակ, այլ և բոլոր յեղափոխական տարրերը միասին անկարող եղան գոհացում տալ զենքի ահագին պահանջին: Սակայն համարձակում ենք կարծել, որ այդ մեծ պակասը լրացնելու համար անցեալում հարկաւոր էին ուրիշ միջոցներ, քան օրինակ, մեղայագրի, մատնութիւնների ճանապարհը, և ներկայումս ուրիշ քարոզներ, քան «համբերութեան» օրհներգը, լինի դա թէկուզ «անձնաւորութեան» անւան տակ...

6.— Գաշնակցութիւնը ոչ միայն չի զինել Վասպուրականը, այլ և նա է եղել «Մարտ»-ի ասելով, Վասպուրականի կոտորածի պատճառը:

«Փրկութեան առաջին պայմանը ծշմարտութիւնը գիտնալուն մէջ կը կայանայ: Ու այդ ծշմարտութիւնը ո՛րմէ ծածուկ պահուի: Անպիկական «նապոյտ գիրքը» ամէն բան պարզած է: Վասպուրական որ 1895-ի կոտորածէն ազատ մնացը էր այլևայլ բարեղէպ պատճառներով, 96-ին գոհ գնաց պարզապէս ծռնելու ան պատուիրակներու ստեղծած գրգռումին: Ենտք մասնաւորօրէն, յատուկ դիտաւորութեամբ գրողումը ստեղծեցին»:

Այս տողերը կարգալիս մարդ ահամայ շւարում է, թէ ի՞նչ է բռնած իր ձեռքում — թիւրք պաշտօնական մի թերթ, թէ հայ, այն էլ «յեղափոխական» մի օրգան. — այն աստիճան ապշեցուցիչ ներդաշնակութիւն է յիրում սուլթանական և Վերակազմեալ երկու վարչութիւնների միջև հայկական ջարդերի այս պատմական բացատրութեան մէջ:

Գալով «Վասպոյտ գրքին», ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, որ Ռուսաստանը ձգտում է հայ յեղափոխականներին ներկայացնել իրր Անգլիայի վարձկաններ, իսկ Անգլիան իր կողմից ռուս կառավարութեան գործակալներ: Գաղտնիք չէ նոյնպէս, որ այդ պետութիւնների ներկայացուցիչները աշխատում են իրերի գրութիւնը ներկայացնել այնպէս, ինչպէս այդ պահանջում են իրենց պետութիւնների շահերը: Մասնաւորապէս Անգլիայի դեր-հիւպատոս Վիլիամսի բռնած խայտառակ դիրքը դէպի հայ յեղափոխականները, նոյնիսկ Վանի կուռի ժամանակ, նրա առանձին ջանքերը Գաշնակցութեանը վնասելու արդէն բաւականաչափ պարզած են «Իրօշակ»-ի մէջ: Այնպէս որ զարմանալի ոչինչ չկայ, եթէ այդ — ըստ Պետոյի — «ստիկան-հիւպատոսը» կոտորածների մեղքը

Գաշնակցութեան վրայ բարդի: Եւ այսպիսի հանգամանքներում որոշ կարգի խնդիրների ստուգութիւնը «Վասպոյտ գրքի» մէջ փնտռելը միւսնոյն բան կը լինի, ինչ էթէ մէկը յեղափոխական ձեռնարկների մասին ստոյգ գաղափար կազմելու համար՝ «Մարտ»-ի էջերին դիմի:

Մեր կողմից կը յիշեցնենք ընթերցողին, որ Վանի կուռի ժամանակ Գաշնակցական ուժերի միայն մի փոքրիկ մասն էր գտնուում քաղաքի մէջ. մի մասը գաւառներն էր մեկնել («Իրօշակ» № 27, 1896) և մի ստւար խումբ էլ ճանապարհ էր ընկել զէնք բերելու յատկապէս քաղաքի համար¹⁾: Այնքան է, որ Գաշնակցութեան Վեդրոնական Կոմիտէն եթէ «գրգռում ստեղծելու» յատուկ դիտաւորութիւնն ունենար, իր ուժերը չէր ցրել: Այս մէկ երկրորդ էլ ճիշդ գրա հակառակը՝ յեղափոխականների թէի այդ նւազին էր մասամբ պատճառը, որ կառավարութեան կողմից վաղուց ծրագրւած Վանի ջարդը փութացրեց: Քաղաքում գտնւած յեղափոխականները — Գաշնակցական, արմէնական, հընչակեան — ջարդը սկսելուց յետոյ միայն զէնքի դիմեցին ժողովուրդը պաշտպանելու համար:

7.— Գաշնակցութիւնը պատճառ է եղել ոչ միայն 1896-ի Վասպուրականի կոտորածի, այլ և 1895-ի ընդհանուր կոտորածների: Լսեցէք.

«Սեպտեմբեր 18 | 30 ժողովուրդայն ցոյցը յեղափոխութեան բարոյական յառժամակը եղաւ: Իր ահան օգուաներ պիտի ըսնէնք, եթէ Տրապիզոն Պարի փաշայի դէմ վիժած. արդեւ աբեր փորձը վրայ հասած ըլլաւ»:

Այս փոքրիկ երկտողով «Մարտը» մի անգամից երեք խոշոր նապաստակ է ուզում բռնել. նախ՝ գովաբանել այդ ցոյցը, վերագրելով դրան բացառիկ նշանակութիւն մեր յեղափոխական կեանքի մէջ. երկրորդ՝ վերացնել այն մեղադրանքը, որ հասարակութեան մի մասը դնում է այդ ցոյցի վրայ, նրան համարելով կոտորածների պատճառ, և երրորդ՝ այդ մեղադրանքը ձգել Գաշնակցութեան զինին:

Մենք աւելորդ ենք համարում զանազան հիմունքներ առաջ բերելով. արդարացնել Բահրիի վրայ արած փորձի հեղինակներին, այն պարզ պատճառով, որ ինքը Վերակազմեալ Վարչութիւնն էլ գիտէ, թէ իր ասածները կեղծ են, սուտ են և ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ «Թոռնիկներին» վախեցնելու մի նոր միջոց:

Վերակազմեալ Հնչակեան ընդհանուր ժողովի հին Կեդրոնի դէմ արձակած վճռագրից մենք իմանում ենք, որ այդ ամբողջ ժողովը ոչ միայն գերագոյն նշանակութիւն չի տւել 1895-ի հռչակաւոր ցոյցին, այլ և, — ո՞վ կը հաւատայ, — այդ ցոյցը և ճիշդ այդ ցոյցն է համարել կոտորածների պատճառ, և ոչ որևէ այլ դէպք: Բերենք Վճռագրի այդ մասը:

«Նկատելով որ Պոլսոյ սեպտեմբեր 18 | 30-ի ցոյցը կազմակերպելու հրահանգ տուած են առանց մեր դատին նպաստաւոր ըլլալուն հիմնական համոզում մը եւ ապացոյց մը ունենալուն եւ առանց նկատողութեան առնելուն քաղաքական հանդամ մասնքները հակառակ իրենց տրուած խորհուրդներուն:

«Նկատելով որ Պոլսոյ այս ցոյցին առթիւ երկրին զանազան կողմերու մասնաճիւղերուն, զյուշացուցիչ հրահանգներ չեն դրկած, որով երկիրը ցոյցին:

1) Այս խումբն էր, որ ընդջարում ունեցաւ քրդերի հետ Կերեկի մօտ, ուր զոհեց եւ յայտնի Շէքոս:

բոլորովին անտեղիակ ըլլալով չէ կարողացած անձնապաշտպանութեան պատրաստուիլ. ուստի եւ զո՞հ գացած է յանկարծական կոտորածն երու՞ն:

Իսկ ո՞ր մնաց Տրպալիզոնի փորձը...

Յուսով ենք, «Մարտ»-ի խմբագրութիւնը տեղիք չի ունենալ մեր այս մերկացումի առթիւ վշտանալու: 25^{րդ} որ «փրկութեան առաջին պայմանը ճշմարտութեան մէջ կը կայանայ: Աւ այդ ճշմարտութիւնը որմէ ծածուկ պահուի»: Իսկ Վերակազմեալ Վարչութեան կապոյտ գիրքը «ամէն բան պարզած է»...

8.—Դաշնակցութեան ձեռնարկները վնասակար և «համբերութեան» տակտիկան փրկարար ցոյց տալու համար՝ «Մարտ» չի խորշում և միւս ազգերի յեղափոխական պատմութիւնը ստելուց.

«Յոյները յիսուն տարի, Պուլկարները քսուսուն տարի համբերութեամբ և ու լուր չեմք, այսինքն՝ խելքով, աշխատեցան, ան և է նաքը արհմնին թափեցին ու ազատեցան»:

Ընթերցողի ինքնասիրութիւնը չփրկաւորելու համար առաջ չենք բերում Յունաստանի ու Բուլղարիայի յեղափոխական շարժումների իսկական պատմութիւնը:

Բաւական է... Այս բոլորը — չմտանաք, ընթերցող — միայն մի համարի մէջ է:

Մենք հրատարակում ենք «Մարտ»-ի միւս համարների հրաշալիքները միառմի թւելուց. ընթերցողներից ով ակորժակ ունի այդ ճահճի մէջ աւելի երկար մնալու, ինքը կարող է այդ անել, այն էլ առանց որեէ դժուարութեան: Եւ ինչպէս ասում է ինքը «Մարտը». (թիւ 1) «ուստի և հայ ժողովուրդը Հնչակեան պաշտօնավերութիւն մէջ ալ թող չի փնտռէ շատախօսութիւն, խաբեբայութիւն»... Ճիշդ որ փնտռելու հարկը բոլորովին չի զդացում, — խաբեբայութեան փաստերը այնքան շոյալբար են սփռած «Մարտ»-ի էջերում... Սակայն վերջին անգամ ցոյց տալու համար, թէ որքան սաստիկ է «Մարտ»-ի ձգտումը Դաշնակցութիւնը սեւերես դուրս բերելու իր «թողնիկների» առաջ, բերինք մի փոքրիկ բայց բնորոշ կտոր ևս.

«Մեր վաթսուն հայ քաջերը անցել են սահմանագլուխը» 1) և զո՞հ ուրիշ մը. այդ թերթին Պուլխ հասնելուն յաջորդ օրը թիւրք օրագիրները և ճաղողներն թէ «Բաղէշի կիսավաշտը հրաման ստացաւ շուտով Վան երթալու»: («Մարտ», N 1):

Այս անգամ ևս «Մարտը», — սկզբունքով հակառակ պարզութեան, — թողնում է, որ ինքը՝ ընթերցող-թողնիկը իր սեփական խելքով հասկանայ, թէ անարգանքի արժանի այս թերթը «Դրօշակն» է, որի անխորհրդարարական շնորհիւ իբր թէ «Բաղէշի կիսավաշտը հրաման ստացաւ Վան երթալու»: Բայց ահա այդ 60 հոգու սահմանն անցնելու դէպքը:

Պուլխ ու Տրպալիզոնի կոտորածներից յետոյ, ընդհանուր կոտորածների լուրը տարածւելուն պէս, դաշնակցական մի խումբ, որոնց հետ նաև 16 արմենականներ, ընդամենը 60 հոգի, զէնքի պաշարով շտապում են դէպի Վան, բայց սահմանագլխից քիչ հեռու, Սարայի դաշտի մէջ, խումբը շրջապատւում է յանկարծ զինուորների ու քրդերի ահաբիւն բազմութեամբ: Երկու

1) Ահա «Դրօշակ»-ի այդ հատուածը: «Հայրուկային խումբը 60 հոգուց բաղկացած շագի սահմանագլուխը անցած Սարա անաւած պայմանագրութեան մտնողը ևր պատահի համոզիէ զինուորների մի խմբի և կրկին սաստիկ կռիւ»: («Դրօշակ», 1895, N 21): Ինչպէս ամէն բան, չափերտի գործածութիւնն էլ «Մարտ»-ը մտքի խելաթիւրելու է ծառայեցնում... եւ շատ յաճախ:

ցերեկ և մի գիշեր կուելուց յետոյ խումբը, պատուելով թշնամու շղթան, բաժան բաժան առաջ է անցնում: Խմբի մի մասը նոր փայլուն յաղթութիւն է տանում. Բողազքեասանում, և միւս մասը մտնում է Վան:

Այս բոլորը տեղի են ունեցել 1895 թւի հոկտեմբերի 13/25-ից սկսած, իսկ «Դրօշակ»-ի մէջ այս կռիւների մասին առաջին փոքրիկ լուրը լոյս տեսաւ դեկտեմբերի 3/15-ին, որ Պուլխ կարող էր հասնել և կառավարութեան ձեռքը ընկնել դէպքից ամենապակասը ամիսուկէս յետոյ: Արդ՝ Վերակազմեալ քաղաքագէտները ուզում են հաւատացնել որ ոչ թէ իրենք կռիւներն են մատնել խմբի սահմանն անցնելու իրողութիւնը, այլ բաւական ժամանակ յետոյ «Դրօշակում» լոյս տեսած լուրը Դաշնակցութեան վարկը ձգելու ձգտման մէջ «Մարտ»-ի «տաղանդի դասակարգը», ինչպէս տեսնում ենք, չի խորշում նոյնիսկ ապուշի դերն ստանձնելուց...

Սա էլ իր տեսակի «անձնւիրութիւն» է:

Այսպէս, եթէ Վերակազմեալ Վարչութեան «տաղանդի դասակարգը» ինչ ինչ պատճառներով ցոյց չտուց իր շնորհքը ոչ մեր կեանքի անցեալի ու ներկայի քննութեան և ոչ ապագայում մեր բունելիք ընթացքի պարզաբանութեան մէջ, եթէ դրական համոզումների փոխանակ մենք տեսանք միայն ապականած ուղեղի զուելի թափթփոնքներ, սակայն ոչ ոք չի կարող ուրանալ, որ այդ դասակարգի տաղանդը իր ամբողջ էութեամբ փայլեց զօրպարտութեան մէջ: Ահա իսկապէս մի ասպարէզ, ուր նա իրեն կատարեալ տէր է զգում, ուր նրա ձայնը հնչում է հաստատ. հմուտ մատները գործում են արագ, աղաւաղած փաստերը շարում են իրար ետևից, հնարածները լրացնում են պակասը ու կեղտերը թափում են առատ հոսանքով: Եւ այս բոլորը sans facon, առանց քաշելու, առանց ամօթ զգալու, առանց մի վայրկեան անգամ անհանգստանալու թէ այդ բոլորը սե տառերով դրօշմուտ է սպիտակ թղթի վրայ և հետևաբար պիտի մնայ ու մնայ հրապարակի վրայ մինչև նոյնիսկ «թողնիկներ»-ի չափահաս դառնալը:

Այսպէս է այն «նոր ձամբան» որով «Ազգային պաշտպանութեան կեդրոնը» պատրաստւում է տանել ազգի փրկութեան գործը...

ԱՐՇԱՒԱՆՔ ՌՈՒՍԱՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈՒՍԱԿԱՆՆԵՐԻ ԴԷՄ

Տածիկ կառավարութեան վերաբերմամբ «անպայման ժամանակով» համբերութիւն, անձնւեր-սպասողական դրութիւն և նոյնիսկ մի տեսակ հաշտարար ոգի քարոզող Հնչակեան Վուսակցութեան Վերակազմեալ կեդրոնական Վարչութիւնը, ինչպէս տեսանք, կորցնում է և համբերութիւնը, և՛ անձնւեր-սպասողական դրութիւնը, և՛ ունեցած խելքը, ու մարմնացեալ եռանդ է կարում, երբ հարցը գալիս է Դաշնակցութեան վնասելուն: Այս հանգամանքը պէտք է, հարկաւ, բացատրել Վերակազմեալ Վարչութեան կողմից Միութեան իրականացումը ըստ կարելույն արագ տեսնելու տենչով... Եւ անշուշտ, այդպէս էլ ամբողջ հայութիւնը իր շօրջը բուրբուր, մի կեդրոնացեալ բանակ կազմակերպելու նպատակով էր, որ նոյն վարչութիւնը ծագեցրեց ուսասայ և թրքահայ յեղափոխականների խնդիր և իր

արձանեակների արձակցութեամբ յեղափոխականին վայել աւելնով արշաւանք սկսեց. . . ուստայ գործիչներէ գէտ: Այս հանրածանօթ արշաւանքի վրայ գաղափար տարու համար միայն մենք յանձնարարում ենք «Մարտ»-ի «Ասպարէզը» վերնագրով յօդածը (Թիւ 11, 1898), և որովհետև մեր ընթերցողներից շատերը բախտաւորութիւն ունեն զուրկ լինելու «Մարտ»-ի մէջ շարած գոհարների հետ ծանօթանալու հնարաւորութիւններից, առաջ ենք բերում նրանից մի կտոր.

«Հնչակեան Կուսակցութեան առաջին Ընդհանուր Ժողովին գումարումէն ի վեր ուսանապատակ և թրքահայաստակ Հայու խորութեան հարց մը հրապարակ նետուած է: Փնտռենք ծագումը:

Սր մը թիւրքոյ Հայո արիւնի մէջ լողայ. այդ օրը աչքերը, հաւատքով լեցուն, դարձուց Յեղափոխութեան գերագոյն վարիչ Կովկասառաք զօրավարներուն Անոնց հասնելուն սպասեց սրտատրոփ իրեն առաջնորդ կ'ուզէր տեսնել անոնք, ցաւերուն ցաւակից: Անոնք, հերոս-զօրավարները, անգին Սէրբուս Պուշի կարմրախայտ վիլլաներուն, Բարուժի գեղածիծաղ շալէներուն մէջ խրախճանքի սեղանին շուրջը բազմած, Հայութեան կապուտ կողոպուտովը բնանաւորեալ սեղանին շուրջը, թիւրքին արիւնը կը խմէին հրակայլակ գինիի բաժակներէ, մորթուող օգնութիւն կանչող Հայուն երգելով:

Ագնիւ ընկեր, մեռանում. . . ես
Բայց հանգիստ եմ հոգւով ես:

Օհ, զգուանքն ու զայրոյթը որ զգաց Հայութիւնը: Հնչակեան նորընտիր Կեդրոնին մէջ Կովկասեան Հայու բացառականութիւնը, Հնչակեան պաշտօնաթերթին թրքահայ լեզուով եւ թրքահայաստակ Հայերու խմբագրութեամբ հրատարակութիւնը («Ժրնէվեան») խմբակներու դիմակալութիւնը, այդ զայրոյթին արտայայտութիւնը եղան»:

«Մարտ»-ի այս գեղարեւոտական կտորը ևս կարօտ է բացատրութեան: «Հերոս-զօրավարները. . . Բարուժի գեղածիծաղ շալէներուն մէջ» ասելով պէտք է հասկանալ «Ռոջակ»-ի խմբագիրներին, որոնց «Մարտ»-ը Բարուժ է տեղափոխել երևի, poste-restante, Carouge «Ռոջակ»-ի հին հասցէի հիման վրայ, իսկ «Շէրբուս Պուշի կարմրախայտ վիլլաներն» էլ հաւանական է, հնչակեան հին Վեդրոնի անդամներին է վերաբերում: «Մարտ»-ը հասկացնում է իր թռուկներին, թէ երբ Տաճկաստանում հայերը կտորուում էին, «Ռոջակ»-ի ուստայ խմբագիրները ու հնչակեան հին Վեդրոնի անդամները քէֆ եր էին անում, այն էլ հասարակական փողերով:

«Խրախճանքի սեղանին» վրայ մենք չենք ուզում կանգ առնել որովհետև, նախ այդ սեղանի շուրջը պտտելը վայել ենք համարում միմիայն իրենք իրենց «Եղափոխական» անւանող «գեղաներին», և երկրորդ, որովհետև դա մեզ կարող էր հեռու տանել մինչև Պօլսի հնչակեան պետերից մէկի Բարեպաշտի բաւականին պերճախօս նամակը (17 մարտ 1896), որ այս ընդհանուր մեր ձեռքի տակն է և որ խօսում է 1895 թւի սուրբ Երրորդութեան եկեղեցու հերոսների կեանքից:

Գալով հասարակական դրամը վատնելու խնդրին, ցոյց տալու համար չափն ու սահմանը անցած այս լիբր զրպարտութեան արժէքը, ստիպւած ենք յայտարարել հետեւեալը: Մինչև 1895 փետրարի վերջը «Ռոջակ»-ի խմբագրութեան մէջ միայն մէկն էր ապրում կուսակցութեան հաշուով մինչև օգոստոս

— ոչ դր. իսկ օգոստոսից սկսած, ուրեմն նկարագրած քէֆերի ժամանակ՝ գրաշարը միայն ուրիշ ով կար ապրում էր իր սեփական միջոցներով:

Յետոյ միթէ՞ Եղափոխական գործում եղող բոլոր ուստայերը խմբագիրներ են միայն և միմիայն ժրնէվում են պատահում: Մի փոքր ամօթ էր հարկաւոր, որպէսզի ժրնէվեան ուստայ խմբագիրների թէկուզ հարիւրապատկած թւի առաջ չմտացէր գործին ծառայող ուստայերի ընդհանուր թիւը. մի փոքր սէր էր հարկաւոր դէպի գործը, որպէսզի չմտացէին նաև մի շարք ուրիշ կովկասեան բաներ, որոնք միանգամայն անհրաժեշտ են «ազգային պաշտպանութեան» համար, — բայց այդպէս չէ մտածում «Մարտ»-ը. «Մարտ»-ի ասելով, հայութիւնը իր զգուանքն ու զայրոյթն է արտայայտել և այն էլ շատ որոշ ձևով:

«Հնչակեան նորընտիր Վեդրոնին մէջ կովկասեան Հայու բացակայութիւնը, Հնչակեան պաշտօնաթերթին թրքահայ լեզուով թրքահայաստակ Հայերու խմբագրութեամբ հրատարակութիւնը» և իվերայ այսր ամենայնի, ժրնէվեան խմբակներու դիմակալութիւնը (°) այդ զայրոյթին արտայայտութիւնը եղան»:

Յետք հայութեան զայրոյթը. . . Յօդածի շարունակութիւնից իմանում ենք սակայն, որ Հնչակեան կուսակցութիւնը չէր համարում կովկասի հայերին, որ նրա կուրը «վատերի դէմ է միայն» և որ նա պատրաստ է գրկաբաց ընդունել «խելք ունեցող բարոյականի տէր, ազգին ցաւերուն սրտանց հոգածու ուստայատակ հայերը»: Սա ի հարկէ քիչ մխիթարութիւն չէ ուստայատակ գործիչների համար. . .

Որքան չարաչար հակասում են սակայն այդ թրով կպցրած կեղծ բառերը ուստայերի դէմ մղող այն բացայայտ արշաւանքին, որ «Մարտ»-ի ամենայնպէս չգծերից մէկն է կազմում և որին հաւատարիմ մնալով նոր-հնչակեան գործիչները հրապարակային ժողովների մէջ աւելի հետեւողական են գտնուում՝ ափաշկարայ հրաւիրելով իրենց ունկնդիրները հեռու մնալ այլ ևս բոլոր ուստայ և պարսկահայ Եղափոխականներից:

Այսպէս թէ այնպէս բայց, ինչպէս մենք տեսանք վերը բերած կտորից, Վերակազմեալ Հնչակեան Վարչութիւնը չի ցաւում, որ իր Վեդրոնի մէջ չմտաւ գոնէ մի հատիկ ներկայացուցիչ հայութեան մի շատ նշանաւոր մասից, որ նրա խմբագրութեան մէջ չկայ ոչ մի ուստայ, որ կարողանար արձագանք լինել իրեն աւելի ծանօթ միջավայրի համար, այլ պարծենում է դրանց բացակայութեամբ: Վերակազմեալների միջնորդութեամբ թշնամին մտացուել է և բնականաբար կուրը ուղղում է զինակիցների դէմ: Դա շատ բնորոշ գիծ է հայի պատմութեան, մէջ բայց նոյն այդ պատմութեան մէջ էլ իրեն վայել անունն ունի. . .

(Շարունակելի)

Վրոհով. — Ապրիլ 15 Յաւելածի 8-րդ էջում մի սխալ է սպորդն: Ամերիկայի նոր Հնչակեան նահանգային վարչութեան շրջաբերականը հրատարակել է ոչ թէ 1896-ի, այլ 1897-ի նոյնմբեր 7-ին: Բանից ինչու է գալիս ուրեմն, որ ոչ միայն 7 սպորի 1897 «Մարտ»-ի մեծադորը յայտարարութիւնների նախընթաց «վեց ամսում» այլ դեռ շատ ուշ է 1897-ի նոյնմբերին իսկ «Կեդրոնական վարչութեան կանոնաւոր գործառնութիւնը» դեռ չէին էլ սկսել և դեռ հարկ էլ է զգացել որ Ամերիկայի նշակեանների ղեկին դրամական «գործողութիւններով. . . Կեդրոնական վարչութիւնը լուծուել էր իր կողմ» համար. . .